

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETO
TEISĖS FAKULTETO
TARPTAUTINĖS TEISĖS KATEDRA

MARIJA ANNA VOROBJOVAITĖ
(TARPTAUTINĖ ŽMOGAUS TEISIŲ APSAUGA)

TREČIOS KARTOS ŽMOGAUS TEISĖS
IR JUNG TINĖS TAUTOS

Magistro baigiamasis darbas

Darbo vadovė –
Dokt. Dalia Vitkauskaitė

Konsultantė –
Dr. Eglė Radušytė

Vilnius, 2006

TURINYS

ĮVADAS	3
1. TREČIOS KARTOS ŽMOGAUS TEISĖS: KRITIKA IR GYNYBA.....	6
2. JUNGTINIŲ TAUTŲ ŽMOGAUS TEISIŲ APSAUGOS REŽIMAS APLINKOS IR VYSTYMOSI KONTEKSTE	12
2.1. TEISĖ Į SVEIKĄ APLINKĄ: PRIPAŽINIMAS PAGRINDINĖSE JT ŽMOGAUS TEISIŲ INSTITUCIJOSE.....	14
2.2. PROCEDŪRINĖS TEISĖS APLINKOS SRITYJE	24
2.2.1. Teisė į informaciją.....	25
2.2.2. Visuomenės dalyvavimas	27
2.3. ŽMOGAUS TEISIŲ ĮTAKA DARNIAM VYSTYMUISI	30
2.3.1. JTVP ir žmogaus teisės	31
2.3.2. Žmogaus teisė į darnų vystymąsi	36
3. TEISĖ Į SVEIKĄ APLINKĄ IR TEISĖ Į DARNŲ VYSTYMAŠI KLIMATO KAITOS KONTEKSTE.....	40
IŠVADOS IR SIŪLYMAI	44
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	46
SANTRAUKA	49
SUMMARY	50
PRIEDAI	51

IVADAS

Šiuo metu žmogaus teisių, aplinkos ir vystymosi ryšys yra ypatingai aktualus, nes aplinkos krizė auga, o fizinis pasaulis neatsiejamas nuo žmogaus. Vis dažniau tiek mokslo literatūroje, tiek visuomenės informavimo priemonėse pasirodo pranešimai, skelbiantys visai žemės ekosistemai pavojų dėl klimato pokyčių, bado problemų paaštrėjimą, išspėjantys apie Antarktidos ledynų „kepurės“ stabilų tirpimą ir vandens masių cirkuliacijos pokyčius Atlanto vandenyne. 2002-ųjų metų vasara buvo antroji karščiausia vasara Žemėje per 150 metų laikotarpį. Pati karščiausia buvo 1998-aisiais, nedaug atsiliko 1997-ieji ir 2001-ieji. Savo ruožtu, didėja išskirtinai stiprių audrų, sausrų vasarą ir potvynių žiemą skaičius. Galima identifikuoti dvi pagrindines tarpusavyje susijusias priežastis – besitęsiančią aplinkos degradaciją ir pagarbos įstatymui trūkumą – kurios eina kartu su pasikeitusiu požiūriu į etines ir moralines vertybes. Nors nuo 1992 m. Rio de Žaneiro Aplinkos ir vystymosi konferencijos pastangos išvengti ir apsisaugoti nuo aplinkos pavojų nacionaliniame ir tarptautiniame lygmenyse sustiprėjo, bet adekvatūs pokyčiai nebuvo pasiekti. Šis neigiamas rezultatas taip pat buvo pabrėžtas 2000 m. rugsėjo mėn. Jungtinių Tautų Tūkstantmečio deklaracijoje ir dar kartą patvirtintas 2002 m. rugsėjo mėn. Johanesburgo darnaus vystymosi deklaracijoje. Pastarosios 13 dalis skelbia, kad „pasaulinė aplinka ir toliau niokojama. Toliau nyksta bioįvairovė, senka žuvų išteklių atsargos, vis daugiau ir daugiau derlingos žemės virsta dykumomis, pražūtingos klimato pokyčių pasekmės tampa akivaizdžios, stichinės nelaimės vyksta vis dažniau ir sukelia vis sunkesnius padarinius, besivystančios šalys tampa vis labiau pažeidžiamos, o vandens, oro bei jūrų tarša ir toliau pasiglemžia milijonus nekaltų gyvybių“.

Norint pakeisti šią būklę, būtina įdiegti ir gerbti nešališkumo ir socialinio teisingumo, tolerancijos, neturto panaikinimo principus, vystyti naują apsaugos etiką ir mūsų bendros aplinkos valdymą su pagarba gamtai, kas garantuotų galų gale taiką ir saugumą mūsų planetoje.

Pabrėžiant globalizacijos galimybes bendrai, Tūkstantmečio deklaracijoje teigiama, kad šiuo metu jos nauda yra labai nelygiai dalijamasi, kai jos kaina nevienodai paskirstoma. Galbūt atėjo laikas žmogaus teisėms gauti naudos iš globalizacijos taip, kaip korporacijos turėjo pelno iš išteklių globalizacijos.

Šiame darbe nagrinėjamos teisės į aplinką ir teisės į vystymąsi užtikrinimas Jungtinių Tautų (toliau – JT) rėmuose klimato kaitos, Žemės ekosistemos degradacijos kontekste. Mokslo bendruomenėje yra pripažįstama, kad klimatas keičiasi ir kad tam turi įtakos žmogaus veikla. JT Bendrosios klimato kaitos konvencijos Kioto protokolo nėra ratifikavusios didžiausios atmosferos teršėjos Jungtinės Amerikos Valstijos (toliau – JAV) ir Australija. Pasaulio akys krypsta labiausiai į JAV pusę. Pasak buvusio JAV viceprezidento „mūsų poveikis pasaulio aplinkai

yra neproporcingas. Mes sudarome mažiau nei ketvirtadalį pasaulio gyventojų, tačiau suvartojame 3/4 pasaulio žaliavų ir sukuriame 3/4 visų kietų atliekų. Vienas iš būdų tai išreikšti yra toks: JAV gimęs vaikas turės 30 kartų didesnę poveikį Žemės aplinkai per jos ar jo gyvenimą nei Indijoje gimęs vaikas. Pasaulio turtingieji turi būti atsakingi už savo neproporcingą poveikį aplinkai“¹.

Baigiamojo darbo tikslas – nustatyti, kokiu lygiu JT rėmuose yra įtvirtintas ryšys tarp dviejų trečios kartos žmogaus teisių: teisės į sveiką aplinką ir teisės į darnų vystymąsi.

Tikslui pasiekti iškelti šie uždaviniai:

1. Apžvelgti mokslininkų diskusiją dėl trijų žmogaus teisių kartų tipologijos, nustatant aplinkos vietą joje.

2. Nustatyti, kas sudaro teisės į sveiką aplinką ir teisės į darnų vystymąsi turinį Jungtinių Tautų dokumentuose ir svarbiausių žmogaus teisių institucijų jurisprudencijoje.

3. Surasti elementus, palaikančius kokybinį ryšį tarp žmogaus teisių, sveikos aplinkos ir darnaus vystymosi.

Tyrimo objektas – teisė į sveiką aplinką ir teisė į darnų vystymąsi JT rėmuose. Šiame darbe apsiribota dviem „trečiosios kartos“ teisėmis: teise į sveiką aplinką ir teise į darnų vystymąsi. Vis dėlto, didesnis dėmesys šiame darbe kreipiamas teisei į sveiką aplinką, kaip išankstinei sąlygai mėgautis žmogaus teisių garantijomis.

Tyrimo dalykas – teisės į sveiką aplinką ir teisės į darnų vystymąsi ryšys ir šio ryšio fiksavimas Jungtinių Tautų dokumentuose.

Darbas suskirstytas į tris skyrius. Pirmajame skyriuje aptariama trijų kartų žmogaus teisių tipologija, atspindinti JT vartojamas sąvokas. Trečios kartos teisių solidarumo ir kolektyviškumo aspektai aptariami teisių į sveiką aplinką ir darnų vystymąsi požiūriu. Antrajame darbo skyriuje apžvelgiama pagrindinių JT žmogaus teisių – konvencinių – institucijų jurisprudencija teisės į sveiką aplinką kontekste bei JT koordinacinė veikla teisės į darnų vystymąsi požiūriu. Pažymėtina, kad šiuo metu teisė sveiką aplinką diskutuojam tik teisių į maistą, vandenį, sveikatą požiūriu. Tai reiškia, kad taip vadinamoji teisė į sveiką aplinką yra bendresnė sąvoka, apimanti ištvirtintąsias teises į maistą, sveikatą, vandenį, orą, kita vertus, apimanti šiek tiek daugiau nei tarptautiniuose dokumentuose fiksuoti gamtinės aplinkos elementai. Svarbiausias koordinacinis vaidmuo vystymosi srityje tenka JT Vystymosi programai, todėl nagrinėjama, ką darniam vystymuisi duoda žmogaus teisių aspektai. Trečiasis skyrius analizuoja teisės į sveiką aplinką ir teisės į darnų vystymąsi ryšį klimato kaitos aspektu. Visos baigiamojo darbo dalys orientuoja į esminį trečios kartos teisių – teisės į sveiką aplinką ir teisės į

¹ Cit. pagal Akehurst M., Malanczuk P. Šiuolaikinis tarptautinės teisės įvadas. Vilnius: Eugrimas, 2000. – P. 308.

darnų vystymąsi – ryši, pasireiškiantį aplinkos ir vystymosi kokybe ir balansu. Šis darbas neapima Lietuvos analizės teisių į sveiką aplinką ir darnų vystymąsi kontekste.

Teorinės bazės analizė apima su baigiamojo darbo tema susijusius tarptautinius instrumentus (tokius kaip Jungtinių Tautų Chartija, Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas, Tarptautiniais pilietinių ir politinių teisių paktas), dokumentus, kylančius iš Jungtinių Tautų sistemos (Vyriausiojo žmogaus teisių komisaro, kitus Jungtinių Tautų institucijų, organų ir agentūrų, specialios procedūros mandato turėtojų pranešimus, akademinis dokumentus ir publikacijas (tarptautinių ir regioninių organizacijų, įskaitant nevyriausybinės organizacijas, bendruomenines ir pilietinės visuomenės organizacijas), tiesiogiai susijusius su nagrinėjamu klausimu.

Rašant šį darbą remtasi pagrindinių JT ir kitų globalių aukščiausio lygio bei ministrų susitikimų išdavus susijusiose srityse: Rio de Žaneiro aplinkos ir vystymosi deklaracija, Johanesburgo darnaus vystymosi pasaulio viršūnių susitikimo įgyvendinimo planą, JT Bendrosios klimato kaitos konvencijos Kioto protokolą.

Baigiamajame darbe taip pat remtasi šių mokslininkų straipsniais, visuotinai prieinamais internete: Meinhard Doelle (Climate Change and Human Rights: The Role of the International Human Rights in Motivating States to take Climate Change Seriously), Alfred Rest (Enhanced Implementation of International Environmental Treaties by Judiciary – Access to Justice in International Environmental Law for Individuals and NGOs: Efficacious Enforcement by the Permanent Court of Arbitration), Jason Morgan-Foster (Third Generation Rights: What Islamic Law Can Teach the International Human Rights Movement), Alfred Rosas (The Right to Development) Gunther Handl (Human Rights and Protection of the Environment), Jim Ife (Human Rights Beyond the „Three Generations“), Wolfgang Sachs (Environment and Human Rights) ir kita medžiaga.

1. TREČIOS KARTOS ŽMOGAUS TEISĖS: KRITIKA IR GYNYBA

Bet kuri diskusija apie ryšį tarp klimato kaitos ir žmogaus teisių turi apžvelgti žmogaus teisių sferą ir prasmę. Istoriskai žmogaus teisių samprata kito ir plėtėsi. Žmogaus teisės yra visuomeninės vertybės – laisvės, imunitetai ir privilegijos, kurių gali reikalauti žmogus „kaip savo teisės“ kiekvienoje visuomenėje, kurioje jis gyvena.² Žmogaus teisė yra „universalinė moralinė teisė, kažkas, ką kiekvienas žmogus visur, visada privalo turėti, kažkas, ko niekas negali atimti be sunkaus teisingumo įžeidimo, kažkas, ką kiekviena žmogiškoji būtybė turi paprasčiausiai dėl to, kad ji žmogiškoji“³.

Iki šiol nėra visuotinai priimto žmogaus teisių apibrėžimo, tačiau yra keletas plačiai priimtų koncepcijų, kurios padeda apibrėžti žmogaus teisių sferą:

- nepriklausomai nuo jų pirminės kilmės ir patvirtinimo faktais, jos reprezentuoja individo ir grupės poreikius formuoti ir dalintis galia, gerove, švietimu ir kitomis svarbiomis vertybėmis visuomenės procese, ribojančiame valstybės valdžią;

- žmogaus teisės remiasi plačiomis vertybinėmis pretenzijomis nuo labiausiai teisingų iki labiausiai trokštamų. Jos reprezentuoja abi socialinės sąveikos puses – „yra“ ir „privalo būti“;

- žmogaus teisės yra bendros ir universalios, visur vienodai valdomos visų žmoniškųjų būtybių;

- dauguma, tačiau ne visos, kvalifikuojamos apribojimu, jog bet kurios apibrėžtos grupės ar individo teisės ribojamos tiek, kiek tai būtina apsaugoti atitinkamas kitų teises ir visuomenės interesą;

- visuotinai priimta, kad žmogaus teisės reiškia, tam tikra miglota prasme, „fundamentalios“ kaip skirtingas nuo „neesminių“, pretenzijas.⁴

Paprastai žmogaus teisės suprantamos kaip evoliucionavusios per tris teisių kartas (žr. priedą). Prie pirmos kartos teisių priimta priskirti individualias žmogaus teises, įtvirtintas 1948 m. Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje: teisę į gyvybę, laisvę, bei asmens neliečiamybę ir kt. Prie antros kartos žmogaus teisių priskiriamos kolektyvinės žmogaus teisės: tautų apsisprendimo teisė, o taip pat tautos teisė laisvai disponuoti savo gamtos turtais ir

² L. Henkin. Human Rights. Encyclopedia of Public International Law (2nd ed.). P. 886. // Cit. pagal: V. Vadapalas. Tarptautinė teisė: bendroji dalis. Vilnius: Eugrimas, 1998. – P. 235.

³ M. Cranston. „What are Human Rights?“ (1973) 36. // Op. cit.: M. Doelle. Climate Change and Human Rights: The Role of the International Human Rights in Motivating States to take Climate Change Seriously // MqJICEL (2004) Vol. 1. P. 183-184.; http://www.law.mq.edu.au/html/MqJICEL/vol1/vol1-2_2.pdf; prisijungimo laikas 2005-11-21.

⁴ B. H. Weston, „Human Rights“ (1986) 6 Human Rights Quarterly 257, 262. // Op. cit.: M. Doelle. Climate Change and Human Rights: ... // ibid, P. 184.

įstekliais. Šios teisės yra įtvirtintos 1966 m. Tarptautiniuose žmogaus teisių paktuose. Trečios kartos teisės apima teisę į taiką, vystymąsi, sveiką aplinką ir kt.⁵ R. M. Rizki, JT nepriklausomas ekspertas žmogaus teisėms ir solidarumui, 2006 m. vasario 1 d. pranešime nurodo, kad trečios kartos žmogaus teisės apima: teisę į ekonominę ir socialinę vystymąsi, teisę dalyvauti ir gauti naudos iš „bendro žmonijos palikimo“, teisę į taiką, teisę į sveiką ir darnią aplinką, teisę į humanitarinę pagalbą mažinant nelaimės padarinius ir teisę į komunikavimą⁶.

Nepaisant fakto, kad JT Generalinė Asamblėja yra priėmusi nemažai rezoliucijų, „trečios kartos“ teisės dar neturi pakankamai apibrėžto ir įpareigojančio teisinio turinio. Kita vertus, žmogaus teisės pagal savo prigimtį lieka individualios, „neatskiriamos nuo žmogaus asmenybės“ ir priklausančios atskiram žmogui, jis savo teisėmis gali naudotis kartu su kitais, tačiau nuo to jos netampa kolektyvo teisėmis.⁷

Pažymėtina, kad trečios „kartos“ kolektyvinių teisių elementas yra esminio individualizmo, kuriuo pirmoji ir antroji kartos buvo sukonstruotos, ir poreikio inkorporuoti daugiau kolektyvinių teisių sampratų, ypačingai taip vadinamos „Azijos kritikos“ šviesoje, pripažinimas⁸. Trečiosios žmogaus teisių kartos teisės, visuotinai žinomos kaip solidarumo teisės, kurios apima teisę į ekonominę ir socialinę vystymąsi, teisę į taiką ir teisę į sveiką aplinką, koncentruojasi labiau ties kolektyvinėmis, nei individualiomis teisėmis, ir tai daro šią teisių kartą labiausiai kontraversiška⁹.

Vis dėlto, turi būti pažymėta, kad „trečios kartos teisės“ ir „kolektyvinės teisės“ nebūtinai yra sinonimai. Pirmia, jos turi kolektyvinę dimensiją, kaip, tarkim, mažumų teisės, apsisprendimo teisė, teisė į maistą ir teisė į kultūrą, įtvirtintos Tarptautinėje žmogaus teisių chartijoje ir dėl to bendrai nesusijusios su „trečios kartos“ širdimi. Antra, „trečios kartos“ teisės, tokios kaip teisė į vystymąsi, gali turėti ir individualų elementą – pagal 1986 metų JT Generalinės Asamblėjos priimtą Deklaraciją dėl teisės į vystymąsi ne tik „visa žmonija“, bet ir „kiekviena žmogiška būtybė“ turi teisę dalyvauti, skatinti ir mėgautis vystymusi¹⁰.

⁵ V. Vadapalas. Tarptautinė teisė: bendroji dalis. Vilnius: Eugrimas, 1998. – P. 235.

⁶ Rizki R. M. Promotion and Protection of Human Rights: Human rights and international solidarity. 1 February 2006 report. // E/CN.4/2006/96, P. 8; <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/G06/105/45/PDF/G0610545.pdf?OpenElement>; prisijungimo laikas: 2006-10-08.

⁷ V. Vadapalas. Tarptautinė teisė: bendroji dalis. Vilnius: Eugrimas, 1998. – P. 236.

⁸ J. Ife. Human Rights Beyond the „Three Generations“, P. 1; <http://www.socialpolicy.ca/hr/ThreeGenerations.pdf> ; prisijungimo laikas 2006-06-30.

⁹ M. Doelle. Climate Change and Human Rights: The Role of the International Human Rights in Motivating States to take Climate Change Seriously // MqJICEL (2004) Vol. 1. P. 183-184.; http://www.law.mq.edu.au/html/MqJICEL/vol1/vol1-2_2.pdf; prisijungimo laikas 2005-11-21.

¹⁰ <http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/74.htm>

Trečios kartos žmogaus teisių iškilimas galutinai ištaisė pirminių teisių ir pareigų teorinį disbalansą, atsiradusį istoriškai išryškėjus žmogaus teisių individualumui.¹¹ Pasak J. Morgan-Foster, trečios kartos teisės vysto „socialinio solidarumo kalbą, apimančią individualias *pareigas* greta individualių teisių, bei tarptautinę teisinę kalbą, derinančią teises ir pareigas, atitinkančią savo ištakas Vakarų politinėje teorijoje ir filosofijoje“.¹² Nors individualios pareigos ir grupės solidarumo, kurie yra trečios kartos solidarumo teisių pagrindas, pabrėžtinumas seniai egzistavo kitose teisės tradicijose, trečios kartos žmogaus teisių koncepcija Vakarų žmogaus teisių diskurse pirmąkart iškelta profesoriaus Karel Vasak 1979 m. inauguracinėje paskaitoje Tarptautiniame žmogaus teisių institute Strasbūre:

„[trečios kartos žmogaus teisės] yra naujos tame siekyje, kuri jos išreiškia, naujos tuo žmogaus teisių požiūriu, kad jos siekia sužadinti žmogiškąjį aspektą ten, kur per dažnai jo trūko, kur jis buvo paliktas valstybei ar valstybėms... [J]os yra naujos tuo, kad jos gali būti ir parama prieš valstybę ir pastarosios poreikiu. Bet svarbiausia, (ir čia glūdi jų esminė charakteristika) jos gali būti realizuotos tik sutartinėmis pastangomis visų socialinės scenos aktorių: asmens, valstybės, viešųjų ir privačiųjų asmenų ir tarptautinės bendruomenės.“¹³

Nors solidarumo mintis glūdi visose žmogaus teisėse „tikslo bendrumo ir sutarimo dėl veikimo būdo tarp įvairių visuomenės elementų prasme“, tai yra „svarbiausias trečios kartos žmogaus teisių bruožas“.¹⁴

„Trečios kartos teisių“ aiškinimas kyla iš politinio susiskaidymo šaltojo karo metu, kai taip vadinamąsias „pirmos kartos“ teises, t. y. pilietines ir politines teises, gynė Vakarai, „antros kartos“ teises, t. y. ekonomines, socialines ir kultūrinės teises, skatino Rytai, o „trečiąją kartą“ arba kitaip, solidarumo teises – besivystančios trečiojo pasaulio šalys. Toks atskyrimas atsispindėjo tarptautinėje žmogaus teisių struktūroje. Sąvoka „trečioji karta“ vartojama norint apibrėžti žmogaus teisių kategoriją, reiškiančią istoriškai naujesnes žmogaus teises, tačiau tai nebūtinai reiškia kokį nors žmogaus teisių chronologinį skirtumą ar hierarchiją. Kaip jau nurodyta, trečios kartos žmogaus teisės yra žinomos ir kaip „solidarumo teisės“ („solidarity rights“, „rights of solidarity“), kurių nereiktų painioti su teise į solidarumą, kuri pati savaime yra viena iš trečios kartos teisių.

¹¹ J. Morgan-Foster. Third Generation Rights: What Islamic Law Can Teach the International Human Rights Movement // Yale Human Rights & Development Law Journal (2005) Vol. 8. P. 84; <http://islandia.law.yale.edu/yhrdlj/PDF/Vol%208/morgan-foster.pdf>; prisijungimo laikas 2006-06-30.

¹² Ibid, P. 84.

¹³ Ibid, P. 84.

¹⁴ S. P. Marks. „Emerging Human Rights: A New Generation for the 1990s?“. 33 RUTGERS L. REV. 435, 441 (1981) // Op. cit.: J. Morgan-Foster. Third Generation Rights... // ibid, P. 84.

Trečios kartos teisės yra kolektyvinės, kompleksinės, dar pilnai konceptualiai neišvystytos ir yra objektas diskusijų, ar jos iš tikrųjų yra „teisės“. Dauguma mokslininkų laikosi nuomonės, kad šios teisės geriausiu atveju sudaro *lex ferenda*, bet dar ne *lex lata*¹⁵.

Pažymėtina, kad tarp mokslininkų vyksta diskusijos ir dėl to, ar trijų kartų tipologija yra visapusiškas žmogaus teisių kategorizavimas. M. Akehurst ir P. Malanczuk pažymi¹⁶, kad diskusija apie žmogaus teises ima klaidinti atsiradus naujam įpročiui kalbėti apie skirtingas žmogaus teisių „kartas“. Trečiosios žmogaus teisių kartos propaguotojai teigia, kad ji turi apimti tokias teises, kaip teisę į taiką, bendro žmonijos palikimo principą, teisę į plėtojimąsi, mažumų teises bei teisę į švarią aplinką. Visiškai neaišku, kas yra vadinamosios žmogaus teisių „trečiosios kartos“ subjektas ir kas yra, pavyzdžiui, „teisės į švarią aplinką“ adresatas.

Skirtumas tarp pirmos ir antros kategorijos atspindi JT vartojimą ir taip pat daugiau ar mažiau sutampa su skirtumu tarp „pozityvių“ ir „negatyvių“ teisių.¹⁷ Pilietinės ir politinės teisės (negatyvios teisės) yra suprantamos kaip bendrai reikalaujančios apsaugos nuo išnaudojimo, tuo tarpu ekonominės, socialinės ir kultūrinės teisės (pozityvios teisės) reikalauja daugiau pozityvių veiksmų vardan valstybės ar pilietinės visuomenės tam, kad šios teisės būtų įgytos ir realizuotos, pavyzdžiui, per sveikatos, švietimo, aprūpinimo būstu ir socialinės apsaugos teikimą. Jau minėta, kad trečios „kartos“ kolektyvinių teisių iškilimo faktas reiškia esminio individualizmo, kuriuo pirmoji ir antroji kartos buvo sukonstruotos, ir poreikio inkorporuoti daugiau kolektyvinių teisių sampratų, ypačingai taip vadinamos „Azijos kritikos“ šviesoje, pripažinimas. Tai parodė svarbią pastangą išplėsti diskursą įtraukiant nevakarietiškas sampratas ir palengvino kultūrų sandūros dialogą apie žmogaus teises.

J. Ife įrodinėja, kad trijų kartų žmogaus teisių tipologija yra ribotos ir nenuoseklios struktūros. Vystydamas labiau konceptualią nuoseklią alternatyvą ir kritikuodamas tradicines tris kartas, jis pateikia visiškai naują tipologiją¹⁸, apimančią tokias atskiras žmogaus teisių kategorijas: išlikimo teisės; socialinės teisės; ekonominės teisės; kultūrinės teisės; pilietinės ir politinės teisės; aplinkos teisės; dvasinės teisės.

Nagrinėjamos temos kontekste svarbi prof. J. Ife nuomonė dėl aplinkos teisių kaip atskiros žmogaus teisių kategorijos išskyrimo. Jeigu būtų galima apsieti be tradicinių „trečios kartos“ kolektyvinių teisių, svarbu paklausti, kas bet kurioje naujoje tipologijoje galėtų nutikti teisėms, bendrai pripažintoms kaip tos kategorijos. Kai kurios iš tų teisių gali būti lengvai patalpinamos kitur, pavyzdžiui, teisė turėti naudos iš ekonominio vystymosi yra ekonominė teisė

¹⁵ H. Victor Conde, *A Handbook of International Human Rights Terminology*, University of Nebraska Press, Lincoln and London, 1999, P. 48-149 // op. cit. Rizki R. M. *Promotion and Protection ...*, ibid, P. 8-9.

¹⁶ Akehurst M., Malanczuk P. *Šiuolaikinis tarptautinės teisės įvadas*. Vilnius: Eugrimas, 2000. – P. 259.

¹⁷ Gewirth, A. 1996; *The Community of Rights*, Chicago, Chicago University Press // op. cit. J. Ife. *Human Rights Beyond ...*, ibid, P. 1.

¹⁸ J. Ife. *Human Rights Beyond...* // ibid, P. 5.

ir teisė mėgautis darnia, harmoninga socialine tvarka yra socialinė teisė. Vis dėlto, viena teisių kategorija, laikoma priklausančia trečiai teisių kartai ir kuri lengvai niekur netinka, yra aplinkos teisės. Jokia žmogaus teisių kategorizacija negali sau leisti ignoruoti aplinkos teisių, kurioms yra suteikta, ir kurios užima centrinę vietą žmogaus teisių diskurse. Inter-generacinių teisių pripažinimas – mūsų atsakomybė imtis žmogaus teisių pažeidimų praeityje ir apsaugoti žmogaus teises ateities kartoms¹⁹ – suteikia aplinkos teisėms ypatingą svarbą ir pastarojo meto aplinkos blogėjimo skalė suteikia konkretų primygtinumą²⁰. Akivaizdu, kad aplinkos teisės gali būti pareiškiamos, turimos ir pažeidžiamos individualiu lygiu lygiai taip, kaip ir kolektyviai. Aplinkos teisės susijusios su mūsų ir fizinio pasaulio sąveika ir ta prasme jos skiriasi nuo kitų bendrai pripažįstamų žmogaus teisių.

Galima išskirti keturias temas, kuriomis diskutuoja žmogaus teisių kartų paradigmos bendrai ir trečiosios žmogaus teisių kartos kritikai²¹: *pirma*, kad tokia kartų terminologija tipiškai reiškia konkrečių teisių išskyrimą, *antra*, kad trečios kartos teisės yra nereikalingos, nes jos gali būti apsaugotos jau egzistuojančių kartų, *trečia*, kad trečios kartos teisės yra nevertingos, nes jos nėra teisingos, ir *ketvirta*, kad tokios trokštamos teisės grasina egzistuojančių žmogaus teisių legitimumui. Pažymėtina, kad ši kritika būdingesnė Vakarų pasauliui, nei Rytams. Pirmuoju klausimu pastebėtina, kad faktas, jog kritikai net nesusitarė, kurioms teisėms pirmenybę teikia kartų terminologija, yra geras įrodymas, kad kartų terminologija faktiškai iš viso neišskiria konkrečių teisių, ir darytina išvada, kad vietoje to, kad išreikštų konkrečių teisių primatą prieš kitas, kartų terminologija parodo balanso tarp individualių ir kolektyvinių teisių ir pareigų variacijas. Antrąjį argumentą, kad trečios kartos teisės gali būti apsaugotos jau egzistuojančių kartų, galima atmesti iškeliant visuotinio žmogaus teisių teisėtumo klausimą: „kai pastangos universalizuoti teises, pagrįstas nuoseklia vakarietiška individualumo koncepcija, daugelyje kultūrų stokos legitimumo ir todėl bus neefektyvios, turės rasti konkuruojantis dialogas, tiriantis kitas teisių paradigmas, tokias, kaip solidarumo teisės“²². Kritika, jog trečios kartos teisėms nebūdingas teisingumas, yra silpnas dėl keturių priežasčių²³:

1) ji ignoruoja dabartinį žmogaus teisių bendruomenės dialogą apie pastarosios kartos teisių teisingumo potencialą, susitelkiant ties šių teisių arbitriškumu ir diskriminacijos neigimu. Nevyriausybinių organizacijų gali naudoti tokį būdą trečiosios kartos žmogaus teisėms apsaugoti tokiu pačiu keliu kaip ir saugant pirmos kartos teises;

¹⁹ Falk, R. 2000; Human Rights Horizons: The Pursuit of Justice in a Globalizing World, London, Routledge // op. cit., ibid, P. 4.

²⁰ J. Ife. Human Rights Beyond ..., P. 4.

²¹ J. Morgan-Foster. Third Generation Rights ... // ibid, P. 99.

²² Ibid, P. 100.

²³ Idem.

2) ta apimtimi, kad individualios pareigos pirmąją prieš individualias teises pastarosiose kartose – kaip *yra* islamiškojo požiūrio į solidarumo teises atveju ir *turėtų būti* atveju tarptautiniame supratime apie šias teises – teisingumas tampa realesnis;

3) galima daug ko įgyti iš koncepcijų inkorporavimo į žmogaus teises, kurios negali būti pilnai teisingos. Kaip kritiški teisės mokslininkai pastebėjo, „teisinis diskursas geriausiu atveju pasiūlo ribotus ir nepatikimus įrankius“ socialiniams pokyčiams. Tam, kad pasiektume tikrą universalumą, profesorė Dianne Otto įrodinėja, kad „[m]es turime būti atsargūs, kad mūsų diskursas apie teises nenutildytų kitų kalbų – poreikių, išpareigojimų, bendruomenės, įgalinimo, etikos, ekonominio teisingumo ir materialinės lygybės“;

4) teisinio pozityvizmo požiūriu argumentas, kad naujos teisės gali pakenkti senų teisių įgyvendinimui, turi mažai pagrindo, nes išpareigojimai žmogaus teisių teisėje nėra sujungti su kiekvienos valstybės išpareigojimu užtikrinti esamų žmogaus teisių sutarčių ratifikavimą ir išlygas dėl jų. Trečios kartos teisių neįpareigojančios kodifikacijos nesukelia pasekmių valstybės pareigoms pagal egzistuojančius privalomus žmogaus teisių sutartinius mechanizmus, pastarieji išpareigojimai yra specifiniai ir jų šaknys yra specifinėse sutartyse, išrutulioti ir išvystyti atitinkamos sutartinės institucijos. Argumentas kvestionuotinas ir iš teisinės istorijos perspektyvos. Žmogaus teisių teisė atskirai ir tarptautinė teisė bendrai visada buvo pažymėtos progresyvaus kodifikavimo proceso, prasidedančio neįpareigojančiomis deklaracijomis ir vykstančio link saistančių išpareigojimų, kai ir jei egzistuoja tarptautinės bendrijos parama.

Apibendrinant galima teigti, kad diskusija apie žmogaus teisių kategorizavimą pakankamai naudingai iliustruoja skirtingus netikrumo dėl teisių statuso lygius, užsimenant, kad kai kurios, pvz., teisė į gyvybę, yra visuotinai pripažintos ir įpareigojančios, tuo tarpu kitų teisių, pvz., teisės į darną vystimąsi arba teisės į sveiką aplinką, statusas yra mažiau aiškus.

Teisių klasifikacijos gali būti naudingas analitinis įrankis, gali padrašinti žmones galvoti apie žmogaus teisių idėjos apimamos srities platumą ir sudėtingumą, skatinti tolesnį kvestionavimą ir supratimą.

Žmogaus teisių kategorijos gali būti laikomos reprezentuojančiomis skirtingus teisių totalumo aspektus, sekamus nedalomumo idėjos, labiau nei kaip atskiros skirtingų teisių definicijos. Žmogaus teisių švietimo požiūriu, tokių klasifikacijų atvėrimas nuodugniai nagrinėjimui ir diskusijoms savaime yra vaisingas pagrindas švietimo ir teoriniam vystymui.

Visos teisių kategorijos gali būti suprantamos kaip taikytinos ir individualiai, ir kolektyviai: tai iš esmės kitas analizės aspektas.

Tradicinėje „trijų kartų“ tipologijoje, atskiros kategorijos sukūrimas kolektyvinėms teisėms rodo skirtingą klasifikavimo pagrindą nuo kategorijų kūrimo pilietinėms ir politinėms teisėms, ekonominėms, socialinėms ir kultūrinėms teisėms. Pirmosios dvi kartos pagrįstos

„teisių į“ („rights to“) tam tikrus dalykus klasifikacija, tuo tarpu trečioji karta pagrįsta „kažkieno teisėmis“ („rights of“); pabrėžiant čia labiau tuos, kurie kelia teisės pretenzijas (šiuo atveju kolektyviškumą), nei, kaip pirmoji ir antroji kartos, pačias reikalaujamos teisės charakteristikas.

Kai kurių mokslininkų aplinkos teisių išskyrimas į atskirą kategoriją ir JT praktikos, priskiriant jas prie modernių trečios kartos teisių, rodo, kad aplinka ir su aplinka susijusios žmogaus teisės, yra fundamentalios ne tik išlikimo prasme, bet ir galimybės mėgautis saugia, sveika ir darnia visuomene prasme.

2. JUNGTINIŲ TAUTŲ ŽMOGAUS TEISIŲ APSAUGOS REŽIMAS APLINKOS IR VYSTYMO SI KONTEKSTE

Universaliu lygiu visuotinio pripažinimo dėmesio centre yra JT žmogaus teisių režimas, režimas, susidedantis iš daugelio tarptautinių žmogaus teisių normų. Šios normos, savo ruožtu atsispindinčios regioninėse ir nacionalinėse iniciatyvose, yra įtvirtintos kompleksinėje JT instrumentų, nustatančių šių normų esmę, procedūras ir mechanizmus, būtinus jų įgyvendinimui, sistemoje. Jungtinių Tautų sistemoje žmogaus teisių pripažinimas remiasi Jungtinių Tautų Chartija²⁴. JT Chartija yra pamatinis dokumentas visoms JT konvencijoms, todėl neatitinkamas konvencijoms taip pat reiškia konfliktą su JT Chartija.

JT Chartijos 1 straipsnis įtvirtina JT tikslus. Šio straipsnio 3 dalis skelbia, jog JT tikslas yra „įgyvendinti tarptautinį bendradarbiavimą sprendžiant ekonominio, socialinio, kultūrinio ir humanitarinio pobūdžio tarptautines problemas, ugdant ir skatinant pagarbą visoms žmogaus teisėms ir pagrindinėms laisvėms, nepaisant skirtingos rasės, lyties, kalbos ir religijos“²⁵. Chartijos 55 straipsnis skelbia, kad JT, siekdamas sudaryti stabilumo bei gerovės sąlygas, būtinas taikiems ir draugiškiems tautų tarpusavio santykiams, pagrįstiems tautų lygiateisiškumo ir laisvo apsisprendimo principu, padeda „kelti gyvenimo lygį, siekti visiško gyventojų užimtumo, geresnių ekonominės bei socialinės pažangos ir plėtros sąlygų; spręsti tarptautines ekonomines, socialines, sveikatos apsaugos ir su jomis susijusias problemas; plėsti tarptautinį bendradarbiavimą kultūros ir švietimo srityse; siekti, kad visada būtų gerbiamos žmogaus teisės bei pagrindinės laisvės ir jų laikomasi, nepaisant skirtingos rasės, lyties, kalbos ir religijos“²⁶. Chartijos 56 straipsnis įpareigoja JT valstybes nares imtis bendrų ir individualių veiksmų, siekdamas Chartijos 55 straipsnyje nurodytų tikslų, t. y. paremti tarptautinius sprendimus

²⁴ Valstybės žinios. 2002, Nr. 15-557.

²⁵ Vadapalas V. Tarptautinė teisė: pagrindiniai dokumentai ir jurisprudencija. Vilnius: Eugrimas, 2003. – P. 15.

²⁶ Ten pat, P. 28.

ekonominiiais, socialiniais, sveikatos apsaugos ir kitais susijusiais klausimais ir skatinti visuotinę pagarbą žmogaus teisėms.

Labiausiai pripažintas esminis žmogaus teisių šaltinis yra JT Generalinės Asamblėjos (toliau – GA) 1948 m. gruodžio 10 d. priimta Visuotinė žmogaus teisių deklaracija²⁷ (toliau – VŽTD). Formaliai VŽTD, kaip ir dauguma kitų JT rezoliucijų, yra rekomendacinio pobūdžio aktas. Tačiau vis dėlto Deklaracijos nuostatos yra privalomos valstybėms, nes kodifikuoja paprotines tarptautinės teisės normas. Toki Deklaracijos pobūdį parodo tai, kad jos pagrindu buvo sudaryta daugiau kaip 30 universalių ir regioninių tarptautinių sutarčių, skirtų išplėtoti atskiras Deklaracijos nuostatas, taip pat daug pasaulio valstybių privalomą Deklaracijos nuostatų galią pripažino savo konstitucijose ir kituose nacionalinės teisės aktuose²⁸. Dauguma žmogaus teisių, įtvirtintų šioje Deklaracijoje, yra pripažįstamos kaip pirmosios kartos žmogaus teisės, kurios yra atspindėtos gausiuose regioniniuose ir nacionaliniuose žmogaus teisių dokumentuose. VŽTD įtrauktos tokios pagrindinės teisės kaip teisė į gyvybę, asmens laisvę ir saugumą, teisė į religijos, asociacijų ir saviraiškos laisvę, kankinimų ir vergovės draudimas.²⁹ Deklaracija taip pat apima teisę į nuosavybę ir teisę į tokios nuosavybės savavališką neatimamumą bei daugelį antrosios kartos teisių.³⁰

VŽTD 1966 metais buvo papildyta dviem kitais JT instrumentais – Tarptautiniu ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktu³¹ (toliau – TESKTP) ir Tarptautiniu pilietinių ir politinių teisių paktu³² (toliau – TPPTP). Šios konvencijos apima didžiąją dalį Deklaracijos, tačiau kiekviena įtraukia papildomas teises, kurios bendrai pripažįstamos antrosios kartos žmogaus teisėmis kaip antai socialinės ir kultūrinės teisės. Kiti įpareigojantys JT žmogaus teisių instrumentai, ypač susiję su diskriminacijos draudimu ir vaikų teisių apsauga³³, įtvirtina visuotinį ryšio tarp aplinkos sveikatos ir žmogaus teisių pripažinimą.

²⁷ Ten pat. P. 178–184.

²⁸ Žalimas D., Žaltauskaitė-Žalimienė S., Petrauskas Z., Saladžius J. Tarptautinės organizacijos. Vilnius: Justitia, 2001. – P. 336.

²⁹ 3, 4, 5, 19 straipsniai // Vadapalas V. Tarptautinė teisė: pagrindiniai ..., P. 180, 182.

³⁰ 17 straipsnis // ten pat, P. 181.

³¹ Valstybės žinios, 2002, Nr. 77-3290.

³² Valstybės žinios, 2002, Nr. 77-3288.

³³ Žr. 1965 m. Tarptautinę konvenciją „Dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo“ // Valstybės žinios, 1998, Nr. 108-2947; 1989 m. JT Vaiko teisių konvenciją // Valstybės žinios, 1995, Nr. 60-1501. Šioje konvencijoje pripažintos teisės, turinčios ypatingą ryšį su aplinkos klausimais, apima teisę į laisvę nuo diskriminacijos (2 straipsnis), teisę į gyvybę (6 straipsnis), teisę į sveikatą (24 straipsnis) ir mažumoms priklausančių vaikų bei vietos gyventojų populiacijų teisę į savo kultūrą (30 straipsnis).

2.1. TEISĖ Į SVEIKĄ APLINKĄ: PRIPAŽINIMAS PAGRINDINĖSE JT ŽMOGAUS TEISIŲ INSTITUCIJOSE

JT veikia šešios konvencinės institucijos, skirtos įgyvendinti žmogaus teises, pripažintas JT režime. Penkios iš šių institucijų yra laikomos turinčiomis ypatingą ryšį su aplinkos kontekstu. Tai yra Žmogaus teisių komitetas (toliau – ŽTK), Ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių komitetas (toliau – ESKTK), Visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo komitetas (toliau – RDPK), Moterų diskriminacijos panaikinimo komitetas (toliau – MDPK) ir Vaiko teisių komitetas (toliau – VTK). Pagrindinis šių komitetų monitoringo mechanizmas yra valstybių pateikiamų ataskaitų peržiūra. Pasiremdami pateiktų ataskaitų (pranešimų) peržiūra ir po to sekančiu komunikavimu su valstybe, komitetai praneša apie valstybės statuso atitikimą žmogaus teisėms. Kai kurie komitetai, įskaitant ŽTK, gali komunikuoti su kitomis valstybėmis tyrimo metu ir gali gauti individualius skundus. Pagal 1966 m. TPPTP Fakultatyvinio protokolo³⁴ (įsigaliojo 1976 m.) 1 straipsnį ŽTK aktyviai tiria ir sprendžia individualius skundus. Kita vertus minėti komitetai yra apriboti savo galimybe vesti nepriklausomus tyrimus dėl ribotų galių, išteklių ir padėties.

Apžvelgsime žmogaus teisių institucijų – JT konvencinių institucijų (komitetų) jurisprudenciją žmogaus teisių ir aplinkos santykio aspektu. Tarptautinėms žmogaus teisių institucijoms buvo pateiktos bylos, susijusios su žalos aplinkai poveikiu asmenims ir jų grupėms, kadangi aplinkos apsaugos srityje pasirašytos sutartys nenumato individualių peticijų teisės. Šios institucijos savo bendruosiuose komentaruose (*General Comments*) ar bendrosiose rekomendacijose (*General Recommendations*) kartais atkreipdavo dėmesį į žmogaus teisių ir aplinkos apsaugos susikirtimo vietas ir išskeldavo šia tema klausimus valstybėms periodinių valstybių pranešimų svarstymo metu.

JT **Žmogaus teisių komitetas** savo bendruosiuose komentaruose pažymėjo, kad valstybės įsipareigojimai saugoti teisę į gyvybę gali apimti pozityvias priemones, sukurtas mažinti kūdikių mirtingumą, ir apsaugoti nuo prastos mitybos bei epidemijų³⁵. Komitetas interpretavo TPPTP 27 straipsnį³⁶ plačiai, pareikšdamas, kad kultūra reiškiasi daugybe formų, įskaitant savotišką gyvenimo būdą, susijusį su žemės ištekliais, ypatingai vietos gyventojų atveju. Ši teisė gali apimti tokias tradicines veiklas, kaip žvejyba ar medžioklė, ir teisę gyventi įstatymų saugomuose rezervatuose. Mėgavimasis tokiomis teisėmis gali pareikalauti iš valstybės

³⁴ Valstybės žinios, 2002, Nr. 77-3289.

³⁵ Žr. TPPTP 6 straipsnio bendruosius komentarus (General Comments), P. 128-129. // U.N.Doc. HRI/GEN/1/Rev.3 (1997) 6-7// [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/0/ca12c3a4ea8d6c53c1256d500056e56f/\\$FILE/G0441302.pdf](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/0/ca12c3a4ea8d6c53c1256d500056e56f/$FILE/G0441302.pdf); prisijungimo laikas: 2006-07-21.

³⁶ „Tose valstybėse, kur yra tautinių, religinių ir kalbinių mažumų, asmenims, priklausantiems tokioms mažumoms, negali būti atimta teisė drauge su kitais jų grupės nariais turėti savo kultūrą, išpažinti ir praktikuoti savo religiją ar vartoti gimtąją kalbą“.

pozityvių teisinių priemonių, siekiant užtikrinti mažumų bendruomenių narių efektyvų dalyvavimą priimat sprendimus, kurie turi poveikį šiems asmenims... Šių teisių apsauga yra nukreipta į susijusių mažumų kultūrinio, religinio ir socialinio identiteto išlikimo ir tęstinio vystymosi užtikrinimą, vadinasi ir į visuomenės kaip visumos struktūros praturtinimą³⁷.

Taigi ŽTK pripažino sprendimų aplinkos klausimais įtaką žmogaus teisių užtikrinimui. Šis pripažinimas nuosekliai atsispindi Komiteto jurisprudencijoje, nagrinėjant asmenų pareiškimus dėl jų teisių, įtvirtintų TPPTP, pažeidimų.

- EHP v. Canada. Pirminėje byloje grupė Kanados piliečių pareiškė, kad radioaktyvių atliekų saugojimas netoli jų namų kelia grėsmę dabartinei ir ateities kartų teisei į gyvybę. Komitetas nustatė, kad byla iškėlė „rimtas problemas valstybių narių įsipareigojimų saugoti žmogaus gyvybę atžvilgiu“, tačiau paskelbė bylą nepriimtina dėl nacionalinių gynybos priemonių neišsėmimo³⁸.

- Bernard Ominayak and the Lubicon Band v. Canada byloje³⁹, pareiškėjai skundė Alberta provincijos vyriausybę atėmus jų grupės menko pragyvenimo šaltinį ir jų apsisprendimo teisę dėl naftos ir dujų koncesijų jų žemėse pardavimų. Komitetas apibūdino šią pretenziją kaip vieną iš mažumų teisių, nurodytų TPPTP 27 straipsnyje, ir nustatė, kad istorinė nelygybė ir dabartinė plėtra, įskaitant naftos ir dujų eksploatavimą, kelia grėsmę šios grupės gyvenimo būdui ir kultūrai, taigi, TPPTP 27 straipsnio pažeidimą.

- Bordes and Temeharo v. France. Pasirodė kitokia byla, įrodinėjanti atominės radiacijos žalos riziką, kurioje JT ŽTK paskelbė nepriimtina tuo pagrindu, kad pareiškėjai nebuvo kvalifikuoti kaip pažeidimo „aukos“. Komunikatas (communication), susijęs su Prancūzijos atominiais bandymais tarp Mururoa ir Fangataufa koralų salų pietinėje Ramiojo vandenyno dalyje⁴⁰. Komitetas atrodė susirūpinęs netiesioginiu priežastiniu žalos ryšiu⁴¹. Pareiškėjai kėlė pretenzijas, kad bandymai kėlė grėsmę jų teisei į gyvybę ir teisei nebūti verčiamiems išgyventi savavališko kišimosi į jų privatų ir šeimos gyvenimą. Jie bandė perkelti įrodinėjimo pareigą vyriausybei, tvirtindami, kad Prancūzijos valdžia negalėjo įrodyti, kad bandymai nesukels grėsmės pietinėje Ramiojo vandenyno dalyje gyvenančių žmonių sveikatai ar aplinkai dėl tolesnės atolų (koralų salų) geologinės struktūros žalojimo. Komitetas laikė, kad

³⁷ 7 ir 9 dalys // General Comment 23 //

<http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/0/fb7fb12c2fb8bb21c12563ed004df111?OpenDocument>; prisijungimo laikas: 2006-07-21.

³⁸ *Communication No. 67/1980, EHP v. Canada*, 2 Selected Decisions of the Human Rights Committee (1990), 20. T. p. žr. *Kitok v. Sweden, Communication No. 197/1985*, II Official Records of the Human Rights Committee 1987/88, U.N. Doc. CCPR/7/Add.1, at 442.

³⁹ *Communication No. 167/1984, Decisions of the Human Rights Committee, U.N. Doc. CCPR/C/38/D/167/1984* (1990).

⁴⁰ *Communication No. 645/1995, Bordes and Temeharo v. France*, CCPR/C/57/D/645/1995, 30 July 1996.

⁴¹ Pareiškėjai taip pat pateikė skundą toje pačioje byloje Europos žmogaus teisių teismui, kur jis buvo įregistruotas Nr. 28204/95.

pareiškėjai nepateikė neginčijamų įrodymų, kad bandymai pažeidė ar sukėlė grėsmę iškeltoms teisėms. Dėl pareiškėjų požiūrio, kad bandymai padidino katastrofiškų atsitikimų tikimybę „Komitetas pažymi, kad šis požiūris yra labai kontraversiškas netgi suinteresuotų mokslininkų rate; komitetui neįmanoma nustatyti jo valdymo ir teisingumo“. Vadinasi, kaip ir ankstesnėje byloje, mokslinio tikrumo trūkumo susiporavimas su pareiškėjų įrodinėjimo pareiga apribojo pareiškėjų galimybes ginti savo teises per žmogaus teisių procedūras.

- Ilmari Lansman et al. v. Finland Retoje byloje, išspręstoje iš esmės, Komitetas pagrindė, jog Suomijos leistas akmens skaldyklų mastas tradicinėse Samių žemėse nepažeidė Pakto 27 straipsnio⁴². Pareiškėjai, keturiasdešimt aštuoni Samiai, šiaurės elnių augintojai skundė Centrinės miškininkystės tarybos sprendimą dėl skaldyklų leidimo. Komitetas pastebėjo, kad valstybė gali norėti paskatinti vystymąsi ar ekonominį aktyvumą, bet nustatė, kad tokios valstybės laisvės ribos turi būti testuojamos atsižvelgiant į valstybės įsipareigojimus pagal 27 straipsnį. Komitetas aiškiai atmetė Europos vertinimo ribų doktriną (*European doctrine of margin of appreciation*), laikydamasis nuomonės, kad priemonės, kurių poveikis prilygsta teisės į kultūrą paneigimui, bus nesuderinamos su Konvencija, nors tos, kurios paprastai turi tam tikrą ribotą poveikį mažumoms priklausančių asmenų gyvenimo būdai, nebūtinai pažeis sutartį. Komitetas taip pat padarė nuorodą į savo Bendruosius komentarus dėl 27 straipsnio, kuriuose išaiškinta, kad turi būti „imamasi priemonių, siekiant užtikrinti mažumoms priklausančių asmenų efektyvų dalyvavimą priimanant sprendimus, turinčius jiems poveikį“.

Komitetas padarė išvadą, kad akmens karjerų eksploatavimo mastai nesudaro pareiškėjų teisės į kultūrą paneigimo. Jis pažymėjo, kad pareiškėjai buvo konsultuoti ir į jų požiūrį buvo atsižvelgta vyriausybės sprendime. Dar daugiau, komitetas apibrėžė, kad buvo imtasi priemonių sumažinti poveikį tiek šiaurės elnių augintojų veiklai, tiek aplinkai. Atsižvelgiant į ateities veiklas, jie akmens kasybos veikla Angeli teritorijoje būtų patvirtinta dideliu mastu ir žymiai išplėsta, tuomet galėtų būti konstatuotas 27 straipsnio pažeidimas. Pasak Komiteto, „valstybė narė turi pareigą turėti tai omenyje, kai pratęsimos galiojančios sutartys ar leidžiamos naujos“⁴³.

- Apirana Mahuika et al v. New Zealand⁴⁴. Ši byla iškėlė problemą, susijusią su pusiausvyra tarp vietos gyventojų teisės į gamtos išteklius ir vyriausybės pastangų išsaugoti gamtinius išteklius. Komunikate, maorių teisinės tarnybos užpildytame aštuoniolikos peticijos teikėjų vardu, pareikšta pretenzija dėl apsisprendimo teisės, teisės į veiksmingą gynybą,

⁴² Communication No. 511/1992, *Ilmari Lansman et al. v. Finland*, Human Rights Committee, Final Decisions, 74, CCPR/C/57/1 (1996).

⁴³ Kitos bylos, susijusios su Samių šiaurės elnių augintojais: Communication No. 431/1990, *O.S. et al. v. Finland*, decision of 23 March 1994, and Communication No. 671/1995, *Jouni E. Lansmann et al. v. Finland*, decision of 30 October 1996.

⁴⁴ *Communication No. 547/1992, Apirana Mahuika et al v. New Zealand*, CCPR/C/70/D/547/1993, views issued November 16, 2000.

asociacijų laisvės, įsitikinimų laisvės, nediskriminavimo ir mažumų teisių pažeidimų. Komunikatas metė iššūkį Naujosios Zelandijos pastangoms reguliuoti komercinę ir nekomercinę žūklę, kadangi per pastaruosius tris dešimtmečius žuvininkystės pramonė dramatiškai išaugo.

Waitangi sutartis, teisiškai negalintis būti ginamas teismine tvarka teisės aktas, garantuoja Maorių Athe visišką išimtinį ir netrukdomą savo žemių, miškų, žūklės plotų ir kito turto, kurį jie gali kolektyviai ar individualiai valdyti tol, kol jie norės ir pageidaus pasilikti tokiaame valdyme. Nuo 1980-ųjų vyriausybė siekė apibrėžti maorių žūklavimo pretenzijas. Po didelių derybų, 1992 m. rugsėjo 23 d. buvo priimtas vyriausybės ir maorių atstovų Susitarimo aktas, reguliuojantis visus žvejybos klausimus tarp šių šalių. Iš viso Susitarimo aktą pasirašė 110 signatarai.

Komunikato autoriai atstovavo gentis ir sub-gentis, kurios prieštaravo Susitarimui. Pirmiausia jos pateikė pretenziją Naujosios Zelandijos teismams, po to Waitangi Tribunalui. Visi teismai padarė išvadą, kad susitarimas buvo galiojantis, išskyrus keletą aspektų, kurie galėjo būti ištaisyti numatomos įstatymų leidybos. Išnaudoję nacionalines gynybos priemones, peticijos teikėjai užpildė skundą Žmogau teisių komitetui.

Pasak pareiškėjų, Susitarimo turinys ne visada buvo adekvačiai atskleidžiamas ar paaiškinamas ir todėl buvo rimtai kliudoma priimti sprendimą. Jie taip pat įrodinėjo, kad derybininkai neatstovavo genčių ir sub-genčių. Jie reikė pretenziją, kad Susitarimas paneigia jų teisę laisvai apibrėžti savo politinį statusą ir įsiterpia į teisę laisvai siekti ekonominio, socialinio ir kultūrinio vystymosi, tuo pažeidžiant apsisprendimo teisę, įtvirtintą Tarptautiniame pilietinių ir politinių teisių pakte.

Vyriausybė pritarė, kad mėgavimasis maorių kultūra apima teisę mėgautis žvejybine veikla. Ji pripažino savo įsipareigojimus užtikrinti šios teisės pripažinimą. Šiuo požiūriu, Susitarimas išreiškė tiek teisę, tiek pareigą. Vyriausybė pažymėjo, kad mažumų teisės, paskelbtos 27 straipsnyje, nėra neribotos, bet gali būti priklausomos nuo pagrįstų ir objektyvių aplinkybių, derinant maorių interesus ir poreikį įvesti priemones, siekiančias išlaikyti žvejybos išteklius. Žvejybos kvotų sistema, kuri buvo įdiegta, atspindėjo poreikį efektyviomis priemonėmis tausoti išsekusį pakrantės žvejybos rajoną, vykdamas vyriausybės „pareigą naujazelandiečiams išlaikyti ir valdyti išteklius ateities kartoms“. Šis režimas buvo „paremtas pagrįstu ir objektyviu poreikiu visuotiniam taupiam valdymui“.

Komitetas pirmiausia svarstė, ar Susitarimas pažeidė mažumos teises pagal konvencijos 27 straipsnį, pažymėdamas abiejų pusių susitarimą, kad maoriai sudaro mažumą ir kad žvejybos teritorijų naudojimas ir kontrolė yra esminis jų kultūros elementas. Klausimas buvo, ar vyriausybės veiksmai prilygo tos kultūros paneigimui. Komitetas pakartojo, kad valstybės laisvė skatinti vystymąsi ar leisti ekonomines veiklas turi derintis su įsipareigojimais pagal 27 straipsnį.

Pastarieji „reikalauja, kad nebūtų paneigta mažumos nario teisė mėgautis savo kultūra... Vis dėlto, priemonės, kurios turi konkretų ribotą poveikį mažumoms priklausančių asmenų gyvenimo būdai, nebūtinai prilygsta teisių pagal 27 straipsnį paneigimui“. Be to, vietos gyventojų atveju, valstybė gali privalėti imtis apsauginių priemonių ir priemonių, turinčių užtikrinti efektyvų mažumų bendruomenių narių dalyvavimą sprendžiant klausimus, susijusius su jais. Pastaruoju požiūriu, Komitetas pabrėžia „kad priemonių, kurios įtakoja ar įsiterpia į kultūriškai svarbias mažumoms ekonomines veiklas, priimtumas priklauso nuo to, ar suinteresuotos mažumos nariai turi galimybę dalyvauti sprendimų priėmimo procese, šių priemonių kontekste, ir nuo to, ar jie vis dar turės naudos iš savo tradicinės ekonomikos“. Siekdama atitikti šį reikalavimą, vyriausybė pradėjo sudėtingą konsultavimosi procesą, nes kreipė specialų dėmesį į kultūrinę ir religinę žvejybos reikšmę maoriams.

Spresdamas konfliktą tarp įvairių mažumos grupės narių, Komitetas pažymėjo, kad jis tikrins, ar ginčo dalyko ribojimas yra visų mažumos narių interesas ir ar egzistuoja pagrįstos ir objektyvios aplinkybės ribojimų taikymui tiems, kurie prieštarauja. Komitetas pripažino susirūpinimo objektu tai, kad Susitarimas ir jo procesas paskatino skilimą tarp maorių, bet padarė išvadą, kad vyriausybė ėmėsi būtinų žingsnių užtikrinti Susitarimo suderinamumą su 27 straipsniu. Taigi Komitetas nerado konvencinių garantijų pažeidimo.

Kadangi valstybių įsipareigojimai pagal 1966 metų TESKTP (įsigaliojo 1976 metais) nėra tokie imperatyvūs ir kategoriški kaip pagal Tarptautinį pilietinių ir politinių teisių paktą, mažiau formalizuotas yra ir TESKTP nuostatų įgyvendinimo kontrolės mechanizmas: Paktas nesuteikia galimybės vienai valstybei – Pakto dalyvei apskųsti kitą valstybę dėl Pakto nuostatų nesilaikymo ar fiziniam asmeniui – valstybę dėl jo teisių pagal Paktą pažeidimo. Atitinkamai ir šio mechanizmo institucijos turi mažiau galių.

TESKTP nuostatų įgyvendinimą kontroliuoja JT Ekonominė ir socialinė taryba. Jai per JT Generalinį Sekretorių valstybės – Pakto dalyvės privalo pateikti pranešimus apie tai, kokių priemonių imtasi garantuoti Pakte pripažintų teisių laikymąsi ir kokių rezultatų pasiekta, taip pat apie kliūtis įvykdyti įsipareigojimus pagal Paktą. Pagal susitarimą pranešimus apie pasiektą pažangą įgyvendinant Pakto nuostatas savo veiklos srityje Ekonominė ir socialinei tarybai gali teikti JT specializuotosios įstaigos. Ekonominė ir socialinė taryba pateikia GA pranešimus, kuriuose išdėsto žinias apie Pakto įgyvendinimo eigą ir savo rekomendacijas, taip pat gali atkreipti JT sistemos institucijų dėmesį į susijusius su Pakto nuostatų įgyvendinimu klausimus.

Valstybių ir JT specializuotųjų įstaigų pranešimus, susijusius su Pakto įgyvendinimo klausimais nagrinėja Ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių komitetas, kuris yra vienas iš Ekonominės ir socialinės tarybos ekspertų komitetų. Komitetas teikia savo rekomendacijas dėl Pakto nuostatų įgyvendinimo ir gali nagrinėti individualius pranešimus.

Periodinių pranešimų procedūros kontekste, valstybės kartais pranešdavo apie aplinkos klausimus, kadangi jie įtakojo garantuojamas teises. 1986 metais Tunisas pateikė ESKTK pranešimą pagal TESKTP 11 straipsnį (teisė į pakankamą gyvenimo lygį) apie priemones, kurių ėmėsi užkirsti kelią gamtos išteklių nykimui, ypač erozijai, bei maisto užkrėtimui⁴⁵. 1995 metais Ukraina pateikė pranešimą apie aplinkos situaciją po Černobylio sprogimo teisės į gyvybę atžvilgiu. Komiteto nariai kartais paprašo specifinės informacijos apie žalą aplinkai, kuri gresia ir žmogaus teisėms. Lenkija, pavyzdžiui, buvo paprašyta pateikti informaciją 1989 metais apie priemones, kuriomis stengtasi įveikti užterštumą, ypač aukštutinėje Silezijoje⁴⁶.

Komitetas savo bendruosiuose komentaruose nurodė aplinkos problemas savo Bendruosiuose komentaruose dėl teisės į tinkamą maistą⁴⁷ ir Bendruosiuose komentaruose dėl teisės į tinkamą aprūpinimą būstu⁴⁸. Bendruosiuose komentaruose dėl teisės į tinkamą maistą Komitetas interpretavo Konvencijos 11 straipsnyje įtvirtintą teisę į tinkamą maistą, kad ji apima maisto kokybę, „neturinčią nepalankių medžiagų“ („free from adverse substances“) ir pastaroji frazė reiškia, kad valstybė privalo parinkti maisto saugumo ir kitas apsaugines priemones tam, kad būtų užkertamas kelias maisto užkrėtimui „per blogą aplinkos higieną“⁴⁹. Komentaruose dėl aprūpinimo būstu įtvirtinta, kad „būstai neturi būti statomi nei užterštuose sklypuose, nei labai arti taršos šaltinių, kurie grasintų gyventojų teisei į sveikatą“⁵⁰. 2000 m. lapkričio 8 d. Komitetas išleido bendruosius komentarus Nr. 14 dėl teisės turėti kuo geriausią sveikatą⁵¹. Komentarų 4 dalis nustato, kad „teisė į sveikatą apima platų spektrą socio-ekonominių faktorių, skatinančių sąlygas, kuriomis žmonės gali sveikai gyventi, ir išsiplėčia iki esminių sveikatos veiksnių, tokių kaip... sveika aplinka“. Bendrieji komentarai priduria, kad „[b]et kuris asmuo ar grupė, esantis teisės į sveikatą pažeidimo auka, turi turėti galimybę efektyviam teisiniam ar kitokiam tinkamam gynimosi būdai tiek nacionaliniu, tiek tarptautiniu lygmeniu“ ir turėtų teisę į tinkamą kompensaciją⁵².

⁴⁵ E/1986/3/Add.9 // [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/E.1990.6.Add.14.En?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/E.1990.6.Add.14.En?Opendocument); prisijungimo laikas: 2006-07-21.

⁴⁶ E/1989/4/Add.12 // op. cit. D. Shelton. Human Rights and the Environment: Jurisprudence of Human Rights Bodies / Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment 14-16 January 2002, Geneva: Background Paper No. 2 // <http://www.ohchr.org/english/issues/environment/envir/bp2.htm>; prisijungimo laikas: 2006-03-09.

⁴⁷ General Comment 12, E/C.12/1999/5 // <http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/0/3d02758c707031d58025677f003b73b9?Opendocument>; prisijungimo laikas: 2006-07-21.

⁴⁸ D. Shelton. Human Rights and the Environment... // <http://www.ohchr.org/english/issues/environment/envir/bp2.htm>; prisijungimo laikas: 2006-03-09.

⁴⁹ 8 ir 10 dalys. // General Comment 12, ibid.

⁵⁰ 8 (f) dalis. // General Comment 4, of 13 December 1991//

http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/099b725fe87555ec8025670c004fc803/469f4d91a9378221c12563ed0053547e?Opendocument#*%20Contained%20i; prisijungimo laikas: 2006-07-21.

⁵¹ U.N. CESCR, General Comment 14, U.N. Doc. E/C.12/2000/4 (2000).//

[http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(symbol\)/E.C.12.2000.4.En?OpenDocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(symbol)/E.C.12.2000.4.En?OpenDocument); prisijungimo laikas: 2006-07-21.

⁵² Ibid, 59 dalis.

Pagal 1965 metų Tarptautinę konvenciją dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo (įsigaliojo 1969 metais) įsteigtas **Visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo komitetas** (RDPK). Jis nagrinėja valstybių – Konvencijos narių pranešimus apie įstatymines, teismines, administracines ir kitokias priemones jos nuostatomis įgyvendinti ir teikia valstybėms Konvencijos įgyvendinimo rekomendacijas, taip pat nagrinėja kurios nors valstybės dalyvės pranešimus apie tai, kad kita valstybė dalyvė nevykdo Konvencijos nuostatų, fizinių asmenų ar jų grupių pranešimus apie jų teisių pagal Konvenciją pažeidimus, padarytus kurios nors valstybės dalyvės, jeigu ši valstybė pripažįsta tokią RDPK kompetenciją, ir gali teikti šalims savo ginčo sprendimo siūlymus ir rekomendacijas. Komitetas apie savo veiklą informuoja GA.

RDPK nėra atskirai pasisakęs diskriminacijos teisės į sveiką aplinką atžvilgiu, tačiau diskriminacijos tema teisės į sveiką aplinką požiūriu yra aktuali. Pripažįstama, kad diskriminaciją dėl rasės ar socialinės, etninės, politinės ar kultūrinės padėties papildo ir pasunkina „aplinkosauginė“ diskriminacija, kadangi atliekos laidojamos besivystančiose šalyse ir zonose, kuriose gyvena skurstantys, migrantai, vietiniai gyventojai arba rasinės, religinės, kalbinės ar kitos mažumos. Dar daugiau, šie žmonės išskirti iš sprendimų priėmimo ir aplinkos monitoringo procesų; jie apskritai nepajėgūs leisti sau medicininę priežiūrą arba iškelti bylą, ar siekti bet kokios formos administracinių ar teisinių gynybos priemonių⁵³.

Keli iš beveik šimto komunikatų Specialiajam Pranešėjui apie toksines atliekas (*Special Rapporteur on toxic waste*), susiję su įmonių, esančių palei Meksikos–JAV sieną, kurios buvo apkaltintos dėl nelegalių toksiški produktų ir atliekų sąvartynų Jungtinių Valstijų spalvotose bendruomenėse, indėnų žemėse ir besivystančiose šalyse, atskirai imat Meksiką, veikla. Projektas pastatyti atominių atliekų sąvartyną Sierra Blanda (Teksase) buvo pripažintas aplinkosauginio rasizmo Meksikos ir visos pasienio zonos gyventojų atžvilgiu forma; pažymėtina, kad abi grupės yra ekonomiškai nepasiturinčios. Yra šalių, kuriose socio-ekonominė ar rasinė nelygybė yra išgalėjusi dėl teisės į sveiką aplinką: rasė yra vienas iš parametrų, pagal kuriuos galima numatyti pavojingų atliekų perdirbimo infrastruktūrų lokalizaciją. Toksinės atliekos ir toksiški produktai neteisėtai perkeliama ir suverčiami besivystančiose šalyse arba tokiuose regionuose, kur populiacija yra neturtinga, skurstanti ar yra diskriminacijos auka. Labiausiai kenčia pažeidžiamiausios grupės.

Pagal 1979 metų Konvenciją dėl moterų visų formų diskriminacijos panaikinimo (įsigaliojo 1981 metais) jos įgyvendinimo eigai kontroliuoti įsteigtas **Moterų diskriminacijos panaikinimo komitetas**, kuris nagrinėja valstybių Konvencijos dalyvių pranešimus apie teises,

⁵³ Ouhachi-Vesely F. Z. Adverse effects of the illicit movement and dumping of toxic and dangerous products and wastes on the enjoyment of human rights. 19 January 2001 Report. – P. 23-24. // E/CN.4/2001/55; <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/G01/103/39/PDF/G0110339.pdf?OpenElement>; prisijungimo laikas: 2006-11-16.

administracines ar kitokias priemones Konvencijos nuostatomis įgyvendinti ir padarytą šios srities pažangą, kasmet per Ekonominę ir socialinę tarybą atsiskaito GA už savo veiklą.

MDPK savo baigiamosiose išvadose dėl Rumunijos pranešimo susiejo aplinką su teise į sveikatą, pareikšdamas savo „susirūpinimą dėl aplinkos situacijos, įskaitant pramoninius incidentus ir jų įtaką moterų sveikatai“⁵⁴.

Pagal 1989 metų Vaiko teisių konvencija (įsigaliojo 1990 metais) kontroliuoti jos nuostatų įgyvendinimą įsteigtas **Vaiko teisių komitetas** nagrinėja valstybių Konvencijos dalyvių pranešimus apie priemones joje pripažintoms vaiko teisėms įtvirtinti ir pažangą šių teisių apsaugos srityje, gali teikti GA ir valstybėms dalyvėms priemonių Konvencijos tikslams pasiekti siūlymus ir rekomendacijas. Už savo veiklą komitetas per Ekonominę ir socialinę tarybą atsiskaito GA.

Valstybių ataskaitų procedūros kontekste VTK pateikė apžvalgą, kviesdamas valstybės geriau įgyvendinti 24 straipsnio (teisė į sveikatą ir sveikatos paslaugas) 2 dalies c punktą. Baigiamosiose išvadose (*Concluding Observations*) dėl Jordanijos pateikto pranešimo VTK rekomendavo Jordanijai „imtis visų atitinkamų priemonių, įskaitant ir tarptautinį bendradarbiavimą, užkirsti kelią ir įveikti aplinkos taršos bei tiekiamo vandens užkrėtimo žalojančias pasekmes vaikams, t. p. sustiprinti inspektavimo procedūras“⁵⁵.

VTK baigiamosiose išvadose dėl Pietų Afrikos aplinkos sveikatos, kaip vieno iš bazinės sveikatos ir gerovės aspektų, klausimu išreikštas Komiteto „susirūpinimas... aplinkos būklės blogėjimu, ypač kiek tai susiję su oro tarša“ ir „rekomendacija valstybei narei padidinti pastangas palengvinti darnaus vystymosi programų įgyvendinimą, siekiant užkirsti kelią aplinkos blogėjimui, ypatingai kiek tai susiję su oro tarša“⁵⁶.

Apibendrinant galima teigti, kad pagrindinėse JT žmogaus teisių institucijose teisė į sveiką aplinką pripažįstama per pirmos ir antros kartos žmogaus teises: teisė į gyvybę, teisė turėti savo kultūrą, teisė į tam tikrą sveikatos būklę, oro ir vandens kokybę. Komitetai pabrėžė tam tikrų žmonių grupių pažeidžiamumą: moterys, vaikai ir vietos gyventojai. Pripažinta, kad aplinkos tarša pirmiausia pažeidžia šiuos asmenis.

⁵⁴ 38 dalis. // U.N. CEDAW, Concluding Observations on Romania, U.N. Doc. CEDAW/C/2000/II/Add.7 (2000) // <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw23/Romania%20as%20adopted.html>; prisijungimo laikas: 2006-07-21.

⁵⁵ 50 dalis. // U.N. Committee on the Rights of the Child, Concluding Observations on Jordan, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.125 (2000) // [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/CRC.C.15.Add.125.En?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/CRC.C.15.Add.125.En?Opendocument); prisijungimo laikas: 2006-07-21.

⁵⁶ 30 dalis. // U.N. Committee on the Rights of the Child, Concluding Observations on South Africa, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.122 (2000) // [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/CRC.C.15.Add.122.En?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/CRC.C.15.Add.122.En?Opendocument); prisijungimo laikas: 2006-07-21. Žr. t. p.: Concluding Observations on Kyrgyzstan, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.127 (2000) // [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/CRC.C.15.Add.127.En?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/CRC.C.15.Add.127.En?Opendocument); prisijungimo laikas: 2006-07-21.

Palyginimui su JT režimu galima būtų pažymėti, kad regioniniu lygiu žmogaus teisių komisijos ir teismai Europoje, Amerikose ir Afrikoje yra sprendę iškilusius su žala aplinkai susijusių žmogaus teisių pažeidimus. Inter-Amerikos sistemoje, pareiškimai, susiję su žala aplinkai, dažniausiai pripažino, kad kilo grėsmė teisei į gyvybę ar kad buvo pažeistos vietos gyventojų grupių teisės. Europoje koncentruojamasi ties teisėmis į privataus ir šeimos gyvenimo apsaugą.

1950 m. Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (toliau – EŽTK) 8 straipsnis skelbia:

„1. Kiekvienas turi teisę į tai, kad būtų gerbiamas jo asmeninis ir jo šeimos gyvenimas, buto neliečiamybė ir susirašinėjimo slaptumas.

2. Valdžios pareigūnai neturi teisės kištis į naudojimąsi šia teise, išskyrus įstatymo numatytus atvejus ir kai tai būtina demokratinėje visuomenėje valstybės saugumo, viešosios tvarkos ar šalies ekonominės gerovės interesams, siekiant užkirsti kelią teisės pažeidimams ar nusikaltimams, taip pat gyventojų sveikatai ar dorovei arba kitų žmonių teisėms ir laisvėms apsaugoti.“

Apžvelgus Europos žmogaus teisių teismo (toliau – EŽTT) jurisprudenciją, susijusią su EŽTK 8 straipsnio taikymu santykyje su žmogaus aplinkos teisėmis, matyti, kad bylų, kuriose EŽTT paskelbė EŽTK 8 straipsnio pažeidimą teisės į sveiką ir saugią aplinką požiūriu, nėra daug. Savo sprendimuose *Giacomelli v. Italy*⁵⁷, *Moreno Gómez v. Spain*⁵⁸, *Taşkin and others v. Turkey*⁵⁹, *Hatton and others v. The United Kingdom*⁶⁰, *Guerra and others v. Italy*⁶¹ ir *López Ostra v. Spain*⁶² bylose EŽTT pateikė bendruosius principus, taikytinus nagrinėjant bylas dėl EŽTK 8 straipsnio pažeidimų.

EŽTT išaiškino, kad namai paprastai yra vieta, fiziškai apibrėžiama teritorija, kurioje vystosi privatus ir šeimos gyvenimas. Asmuo turi teisę į pagarbą jo namams, reiškiančią ne tik teisę į konkrečią fizinę teritoriją, bet ir netrukdomą naudojimąsi šia teritorija. Teisės į privataus ir šeimos gyvenimo pagarbą pažeidimai neapsiriboja konkrečiais ar fiziniais pažeidimais, pavyzdžiui, nesankcionuotas įėjimas į asmens namus, bet apima ir tokius, kurie nėra konkretūs ar fiziniai, pavyzdžiui, triukšmas, emisijos, kvapai ar kitokios įsiveržimo formos. Kliudymas

⁵⁷ pareiškimo Nr. 59909/00 // <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=9424724&skin=hudoc-en&action=request>; prisijungimo laikas: 2006-10-03.

⁵⁸ pareiškimo Nr. 4143/02 // <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=9424724&skin=hudoc-en&action=request>; prisijungimo laikas: 2006-10-03.

⁵⁹ pareiškimo Nr. 46117/99 // <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=9424724&skin=hudoc-en&action=request>; prisijungimo laikas: 2006-10-03.

⁶⁰ pareiškimo Nr. 36022/97 // <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=9424724&skin=hudoc-en&action=request>; prisijungimo laikas: 2006-10-03.

⁶¹ bylos Nr. 116/1996/735/932 // <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=9424724&skin=hudoc-en&action=request>; prisijungimo laikas: 2006-10-03.

⁶² bylos Nr. 41/1993/436/515 // <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/portal.asp?sessionId=9424724&skin=hudoc-en&action=request>; prisijungimo laikas: 2006-10-03.

asmeniui mėgautis namų patogumais gali reikšti rimtą asmens teisės į pagarbą jo namams pažeidimą (*Hatton and Others v. the United Kingdom*).

López Ostra v. Spain byloje EŽTT konstatavo, kad „smarki aplinkos tarša gali paveikti asmenų gerovę ir sutrukdyti jiems mėgautis savo namais tokiu būdu, kad neigiamai paveiktų jų privatų ir šeimos gyvenimą, nors ir nesukeldama rimto pavojaus jų sveikatai“⁶³. EŽTT *Guerra and others v. Italy* byloje pažymėjo, kad „toksinių emisijų poveikis pareiškėjo teisei į privataus ir šeimos gyvenimo pagarbą suponuoja 8 straipsnio taikymą“.

EŽTK 8 straipsnis gali būti taikomas, kai tarša yra tiesiogiai sukelta valstybės arba kai valstybės atsakomybė kyla nepavykus tinkamai sureguliuoti privataus sektoriaus veiklos. Jeigu byla nagrinėjama valstybės pozityvios pareigos požiūriu, kai ji turi imtis pagrįstų ir tinkamų priemonių apsaugoti pareiškėjų teises pagal EŽTK 8 straipsnio 1 dalį, arba viešosios valdžios kišimosi į naudojimąsi šio straipsnio saugomomis teisėmis teisėtumo požiūriu, taikomi tokie patys principai. Abiem atvejais turi būti kreipiamas dėmesys į teisingą balansą tarp konkuruojančių asmenų ir bendruomenės kaip visumos interesų; šiuose kontekstuose valstybei taikytina vertinimo riba, nustatant veiksmus, kurių ji ėmėsi, siekdama atitikti EŽTK⁶⁴. Bylose, kurios apima vyriausybių sprendimus aplinkos klausimais, turi būti tikrinami du aspektai: vyriausybės sprendimo turinys, siekiant patikrinti jo atitikimą 8 straipsnio nuostatomis, ir sprendimo priėmimo procesas, siekiant įsitikinti tinkama asmenų interesų derinimo pusiausvyra. EŽTT keletą kartų pabrėžė, kad bylose, susijusiose su aplinkos problemomis, valstybėms taikoma plati vertinimo riba.⁶⁵

Apibendrinant galima teigti, kad iš esmės visos aptartos tarptautinės žmogaus teisių institucijos pripažino ryšį tarp aplinkos nykimo ir tarptautiniu mastu garantuojamų žmogaus teisių. Vos ne kiekvienoje institucijoje pateikti skundai nebuvo grindžiami specifine teise į saugią ir sveiką aplinką, bet buvo grindžiami teisėmis į gyvybę, nuosavybę, sveikatą, informaciją, šeimos ir privatų gyvenimą. Skundų faktiniai pagrindai, vis dėlto, yra teršimo, miškų išskirtimo, vandens taršos ir kiti žalos aplinkai pavyzdžiai. Galima būtų klausti, ar pripažinta ir aiški teisė į saugią ir sveiką aplinką papildytą egzistuojančią apsaugą ir paskatintų tarptautines vertybes, atstovaujamas aplinkos teisės ir žmogaus teisių, ar ne.

Kiekvienos žmogaus teisės apsauga veiksminga tuomet, kai ją galima ginti – reikšti pretenzijas per kompetentingas žmogaus teisių institucijas ir teismus. Tačiau ne mažiau svarbi yra galimybė dalyvauti priimant sprendimus, turinčius įtakos išankstinei žmogaus teisių sąlygai – fizinės aplinkos kokybei. Toliau bus analizuojamos 1998 m. JT Europos ekonominės komisijos

⁶³ sprendimo *López Ostra v. Spain* byloje 51 dalis.

⁶⁴ Ten pat.

⁶⁵ Sprendimo *Hatton and others v. The United Kingdom* byloje 100 dalis; sprendimo *Taşkın and Others v. Turkey* byloje 115 dalis.

Konvencijos dėl teisės gauti informaciją, visuomenės dalyvavimo priimant sprendimus ir teisės kreiptis į teismus aplinkos apsaugos klausimais nuostatos. Ši konvencija puikiai iliustruoja, kaip procedūrinės teisės į informaciją ir dalyvavimą padeda saugoti žmogaus teises ir aplinką tuo pačiu metu.

2.2. PROCEDŪRINĖS TEISĖS APLINKOS SRITYJE

1992 m. birželio mėnesį JT Aplinkos ir vystymosi konferencijoje Rio de Žaneire (Brazilija) priimta deklaracija (toliau – Rio deklaracija), kuria siekta valstybių teisių ir įsipareigojimų aplinkos atžvilgiu progreso. Rio deklaracijos 10 principas skelbia:

„Aplinkos problemos efektyviausiai sprendžiamos atitinkamame lygmenyje dalyvaujant visiems tuo suinteresuotiems piliečiams. Šalies mastu kiekvienam asmeniui užtikrinamas tinkamas būdas gauti viešose valstybės institucijose kaupiamą informaciją apie aplinką, įskaitant ir informaciją apie pavojingas medžiagas bei veiklą bendruomenėje, suteikiama galimybė dalyvauti sprendimų priėmimo procesuose. Valstybių pareiga platinti informaciją, gerinti bei skatinti visuomenės informavimą bei veiklą. Turi būti sukurtas efektyvus mechanizmas pasinaudoti teismo bei administraciniais dokumentais, įskaitant kompensacijas bei aplinkosaugos priemones.“

Šis principas buvo ypatingai svarbus plėtrai, kuri sekė po 1998 m. JT Europos ekonominės komisijos Konvencijos dėl teisės gauti informaciją, visuomenės dalyvavimo priimant sprendimus ir teisės kreiptis į teismus aplinkos apsaugos klausimais (Orhuso konvencija)⁶⁶. Orhuso konvenciją pasirašė 35 valstybės ir Europos Bendrija. Ji įsigaliojo 2001 m. spalio 30 d.

Orhuso konvencija gali būti padalinta į tris sritis:

- visuomenės galimybių prieiti prie informacijos, kurią turi viešoji valdžia, ypač užtikrinant suprantamą ir prieinamą bazinės informacijos sklaidą, plėtojimas;
- visuomenės dalyvavimo sprendimų priėmimo procese, kai šie turės įtakos aplinkai, plėtojimas;
- sąlygų kreiptis į teismą įstatymų leidybos ir teisės gauti informaciją aplinkos srityje išplėtimas.

Orhuso konvencija apima tris temas, nurodytas jos pavadinime. Vietoje to, kad naudotų į teises orientuotą kalbą, Konvencija reikalauja konvencijos šalių „užtikrinti“, kad visuomenės nariai turėtų priėjimą prie informacijos, jiems būtų leidžiama dalyvauti ir turėtų priėjimą prie

⁶⁶ Lietuvos Respublikos aplinkos ministerija, 2001. (Regioninio aplinkos centro Centrinei ir Rytų Europai biuras Lietuvoje: leidinys išspausdintas vykdant projektą „Orhuso konvencijos įgyvendinimas Lietuvoje“) [iš Lietuvos žaliųjų judėjimo bibliotekos]

teisinio peržiūrėjimo. Nors apskritai termino „teisė“ vengiama⁶⁷, Orhuso konvencijos objektas, struktūra ir kontekstas yra orientuotas į teises. Iš dalies Konvencija pasinaudoja tarptautinės žmogaus teisių teisės suvokimu. Ja siekiama suteikti dalyvavimo, informavimo ir procedūrinių teisių aplinkos klausimais ir to neužtikrinimas implikuoja sutarties pažeidimą.

Vietoj to, kad apibrėžtu, kas gali dalyvauti aplinkos sprendimų priėmimo tokiais sąvokomis kaip „privatus“ ir „viešas“ interesus, Konvencija nurodo „suinteresuotą visuomenę“, reiškiančią visuomenę, kuriai „daro įtaką arba gali daryti įtaką aplinkosaugos srityje priimami sprendimai arba kuri yra suinteresuota sprendimų priėmimo procesu; pagal šį apibrėžimą, nevyriausybines organizacijas, padedančios spręsti aplinkosaugos problemas ir veikiančios pagal nacionalinių įstatymų reikalavimus, laikomas suinteresuotomis organizacijomis“ (2 straipsnio 5 dalis).

Ši nuostata sukuria plačią klasę suinteresuotų asmenų, preziumuodama, kad aplinkosaugos srityje veikiančios NVO yra suinteresuotos teisine prasme. Konvencijos šalių reikalaujama bendrai pripažinti ir remti aplinkosaugines NVO (3 straipsnio 4 dalis). Dar daugiau, Orhuso konvencija draudžia diskriminaciją pilietybės, tautybės, nuolatinės gyvenamosios vietos ir, juridinių asmenų atveju, registravimo arba pagrindinės veiklos vietos pagrindu (3 straipsnio 9 dalis). Tai liečia informacijos prieinamumą, dalyvavimą priimant sprendimus ir galimybę kreiptis į teismą.

2.2.1. Teisė į informaciją

Įsipareigojimai, susiję su aplinkos informacija, Orhuso konvencijoje susideda iš dviejų dalių: *visuomenės priėjimo užtikrinimo ir sukūrimo tam tikrų priemonių rinkti ir skleisti tokią informaciją*. Bendrai paėmus, abi šios dalys informacijos skleidimo sistemų ir struktūrų reikalavime bei specialiaame valstybių įsipareigojimų apibrėžime yra labiau pažengusios nei ankstesnės sutartys. Vis dėlto, Orhuso konvencijai nepasisekė sukurti tvirto pagrindo „aplinkosauginei teisei žinoti“.

Konvencija skelbia bendrą individų ir visuomeninių (nevyriausybinių) organizacijų teisę į viešosios valdžios turimą „aplinkos informaciją“, net jei ir nerodoma ypatingo intereso konkrečiu atveju. Aplinkos informacija yra plačiai apibrėžta ir apima: (a) „aplinkos elementų, tokių kaip oras, atmosfera, vanduo, dirvožemis, žemė, kraštovaizdis, ir gamtos objektų būklę, įskaitant genetiškai modifikuotus organizmus, bei šių elementų sąveiką“, (b) „veiksnius, tokius kaip: medžiagos, energija, triukšmas ir radiacija, bei veiklą arba priemones, įskaitant administracines priemones, susitarimus aplinkos srityje, politiką, įstatymų leidybą, planus ir

⁶⁷ Orhuso konvencijoje nėra visiškai išvengta sąvokos „teisė“. 1 straipsnis nurodo „teises“ į informacijos prieinamumą, visuomenės dalyvavimą sprendimų priėmimo ir teismų prieinamumą aplinkos klausimais. Nuorodos į teises taip pat daromos preambulėje, 6 dalyje, kuri susieja aplinkos apsaugą su pagrindinėmis žmogaus teisėmis, 7 ir 8 dalyse, kuriuose dalyvavimas ir galimybė kreiptis į teismus ir informacijos prieinamumas yra susiję su šiomis teisėmis.

programas, turinčius arba galinčius turėti poveikį išvardytiems a punkte aplinkos elementams, taip pat išlaidų ir rezultatų bei kitą ekonominę analizę ir prielaidas, susijusias su priimamais sprendimais aplinkos srityje“ ir (c) „žmonių sveikatos ir saugos būklę, gyvenimo sąlygas, kultūros objektų ir statinių būklę, tais atvejais, kai jai daro įtaką arba gali daryti įtaką aplinkos elementų būklė arba per šiuos elementus b punkte išvardyti veiksniai, veikla arba priemonės“ (2 straipsnio 3 dalis). Tokia informacija turi būti teikiama „kiek įmanomai greičiau“ ir ne vėliau kaip per vieną mėnesį nuo prašymo pateikimo, išskyrus atvejus, kai dėl informacijos masto ir sudėtingumo būtina pratęsti šį laikotarpį konvencijoje nurodytų terminų ribose (4 straipsnio 2 dalis).

Teisė gauti informaciją gali būti nepripažinta formaliais ir esminiais pagrindais – pastaruoju atveju, jei tai neigiamai paveiks valstybės saugomus interesus. Kai kurie šių interesų taip bendrai apibrėžti, kad kyla savanaudiškos autointerpretacijos rizika. Piktnaudžiavimo diskrecija, siekiant išvengti informacijos atskleidimo, rizika nepanaikinama Konvencijos reikalavimu, kad atsisakymo suteikti informaciją priežastys „aiškinamos siaurai, atsižvelgiant į visuomenės pageidavimą gauti tokios informacijos“ (4 straipsnio 4 dalis). Jeigu prašymas pateikti informaciją atmetamas, institucija, į kurią kreiptasi, privalo nuspręsti dėl to per trumpą laiką, įvardijant atsisakymo priežastis.

Atsižvelgiant į antrąją įsipareigojimo užtikrinti teisę į informaciją dalį, Orhuso konvencija reikalauja iš šalių disponuotų ir atnaujintų informaciją apie aplinką, nurodytą aukščiau (5 straipsnio 1 dalis). Tai apima informacijos darymą prieinama suprantamais būdais: viešais sąrašais, elektroninėmis informacinėmis bazėmis, nuolat atnaujinant ją pareigybiniais, nacionaliniais pranešimais ir aiškinamąja medžiaga. Per elektronines informacines bazines turi būti skleidžiama informacija ne tik apie aplinkos būklę, bet ir teisėkūrą, tarptautines sutartis ir kitus svarbius dokumentus. Papildomai, kiekviena šalis „nuosekliai kuria“ suderintą nacionalinę užterštumo kadastrų arba registrų sistemą – struktūrizuotą, kompiuterinę, visuomenei prieinamą duomenų bazę, sudaromą naudojant standartizuotą ataskaitų pateikimo sistemą. Tai panašu į užuominą apie „aplinkosauginę teisę žinoti“, tačiau įsipareigojimas suformuluotas taip, kad sukurti tam tikras spragas šalims. Vietoje to, kad pareikalautų sukurti tokią sistemą, Konvencija reikalauja nuosekliai kurti tokią sistemą, kuri laiko rėmus padaro labai neaiškius. Dar svarbiau tai, kad Konvencija nenustato minimalių ar būtinų elementų, įtrauktinų į šią sistemą, tik skelbia, kad ji „gali“ apimti duomenis „apie atitinkamų medžiagų ir produktų, įskaitant vandens, energijos bei išteklių naudojimą, susidarančių konkrečios veiklos metu, patekimą, išskyrimą ir pernešimą į įvairias aplinkos sferas, taip pat į pramonės objektų teritorijose bei už jų ribų esančias apdirbimui ir išmetimui skirtas aikšteles“ (5 straipsnio 9 dalis).

Tokio registro įsteigimas reikalauja reguliarių susijusios veiklos ataskaitų. Konvencija šiuo aspektu nedaug pasisako, tikrai reikalauja šalių „skatinti“ pertarius, kurių veikla turi žymų poveikį aplinkai, „reguliariai informuoti visuomenę apie jų veiklos ir produktų poveikį aplinkai“. Ši švelni kalba akivaizdžiai nedera su taršos registru, kurie turėtų talpinti informaciją apie veiklas ir priemones, turinčias įtakos ar galinčias įtakoti aplinkos elementus, steigimu. Laukiant Konvencijos įsigaliojimo ir pirmojo šalių pasitarimo (*Meeting of the parties*), kilo keletas diskusijų (ir pilietinės visuomenės organizacijų prašymų) dėl papildomo protokolo tokiam registru priėmimo.

2.2.2. Visuomenės dalyvavimas

Orhuso konvencija skiria visuomenės dalyvavimą sprendimų priėmimo ir teisę kreiptis į teismą, nors šie du elementai ir yra susiję. Konvencija numato tris skirtingus visuomenės dalyvavimo sprendimų priėmimo procedūrose laipsnius, t. y. procedūros, susijusios su (a) ypatinga veika, (b) planais, programomis ir politika, (c) vykdomaisiais reglamentais ir bendrai taikomomis taisyklėmis.

Labiausia detalizuotos nuostatos taikomos leisti konkrečią veiklą procedūroms. Tokiose procedūrose, susijusiose su dideliu skaičiumi veiklų, išvardintų Konvencijos priede arba priede neišvardintose, tačiau galinčiose žymiai įtakoti aplinką, šalys yra įpareigosotos užtikrinti visuomenės dalyvavimą (6 straipsnis ir I priedas). Šiame kontekste esminis klausimas yra, kaip užkirsti kelią tokiam dalyvavimui tiesiog *pro forma*. Ar gali būti užtikrinta, kad visuomenės dalyvavimas įtakos sprendimų priėmimą? Negalėdama pilnai to užtikrinti Konvencija išdėsto penkias priemones dalyvavimo sustiprinimui.

Pirma, ji reikalauja šalių užtikrinti visuomenės dalyvavimą jau „*pradiniame* etape, kai yra *visos* galimybės apsvarstyti įvairius variantus ir kai galima užtikrinti veiksmingą visuomenės dalyvavimą“ (6 straipsnio 4 dalis). Tai yra esminga, kadangi kuo vėliau visuomenė įsitrauks, tuo sunkiau bus įtakoti sprendimą. Antra, pradžioje šių sprendimų priėmimo procedūrų, kiekviena šalis privalo *informuoti* suinteresuotą visuomenę, viešu paskelbimu arba individualiai, apie ketinamą veiklą, galimų sprendimų esmę, numatomą procedūrą ir galimybę dalyvauti, terminus ir vietą, kur laikoma informacija. Trečia, visuomenei turi būti leista *pateikti komentarus*, arba raštu arba svarstymuose ar apklausose, kurias ji mano esant tinkamomis ketinamoms veikloms. Ketvirta, kiekviena šalis turi užtikrinti, kad sprendimas *atsižvelgiant (due account)* priimamas kaip visuomenės dalyvavimo išdava. Tai yra kritinis sprendimo priėmimo proceso momentas, kadangi „atsižvelgiant“ nėra visiškai tikslu ir todėl leidžia sprendimą priimančiai valdžiai dreifuoti. Net jeigu tai ir neprilygsta visuomenės veto, sprendimą priimanči institucija negali

paprasciausiai nekreipti dėmesio į komentarus ir nuomones rimtai jų neapsvarsčiusi. Galiausiai, sprendimas turi skelbti priežastis ir svarstymus, kuriais jis paremtas.

Teisė dalyvauti kitose nei su konkrečiomis veiklomis susijusiose sprendimų priėmimo procedūrose apibrėžta dar bendriau ir sukuria daugiau spragų valstybėms narėms (7 ir 8 straipsniai). Vis tiek, aplinkos planų, programų ir politikos rengimas, turėtų būti skaidrus ir leisti ankstyvą dalyvavimą. Šiose procedūrose atsižvelgimas irgi turėtų kilti iš dalyvavimo procedūrų išdavų.

Penkta paprasčiausio *pro forma* dalyvavimo byloje, susijusiose su konkrečiomis veiklomis, priemonė teikiama teisės kreiptis, kad sprendimas būtų teisiškai peržiūrėtas (9 straipsnis). Iš esmės, teisė kreiptis į teismą, kaip apibrėžta Orhuso konvencijoje, yra priemonės, kuriomis klaidingi administraciniai sprendimai aplinkos klausimais ištaisomi teismų arba kitokių nepriklausomų ir nešališkų institucijų, įsteigtų pagal įstatymus. Teisė kreiptis į teismą siejasi su dviem situacijomis: pirmoji, bet kuriam asmeniui, kuris mano, kad jo *prašymas dėl informacijos apie aplinką* buvo ignoruotas, atmestas ar svarstytas ne pagal Konvencijoje nustatytus reikalavimus, turi būti užtikrinama teisė į peržiūros procedūrą iki teismo ar kitos nepriklausomos ir nešališkos institucijos (9 straipsnio 1 dalis). Antroji, bet kuriam visuomenės nariui, turinčiam atitinkamą interesą ar kurio teisė buvo pažeista, turi būti užtikrinama peržiūros procedūra iki teismo ar kitos nepriklausomos ir nešališkos institucijos dėl bet kurio sprendimo, veikimo ar neveikimo, susijusio su konkrečiomis veiklomis, galinčiomis įtakoti aplinką, *esmės ir procedūros teisėtumo*⁶⁸. Taigi galimybė kreiptis į teismą neribojamas atvejais, kai yra pažeidžiamos Orhuso konvencijos dalyvavimo ar informacijos teisės, ir taipogi pripažįstama pretenzijoms dėl sprendimo esmės. Priimant sprendimus konkrečių veiklų atvejais, iš šalių reikalaujama užtikrinti teisę kreiptis į teismą dėl susijusių Konvencijos nuostatų (pavyzdžiui, sprendimų dėl planų ir programų), „kur tai nustatyta nacionaliniais įstatymais“⁶⁹.

Neaiški kalba ir faktas, kad iš esmės apibrėžimas to, kas sudaro pakankamą interesą ir teisės pažeidimą, paliekamas nacionalinei teisei, rodo sunkumus apibrėžiant šią dalį. Vis dėlto, pakankamas interesas ir teisės pažeidimas turėtų būti apibrėžiamas atsižvelgiant į Konvencijos tikslą, būtent, suteikti suinteresuotai visuomenei „plačią teisę į teismą ar kitą nepriklausomą ir bešališką įstatymų nustatyta tvarka įsteigtą instituciją“ (9 straipsnio 2 dalis). Šalių susitikimuose gali būti nustatyti specifiniai kriterijai, siekiant sumažinti šalių diskrecijos ribas.

⁶⁸ 9 straipsnio 2 dalis nurodo į 6 straipsnį, taikomą visuomenės dalyvavimui priimant sprendimus dėl konkrečios veiklos.

⁶⁹ Orhuso konvencija, 9 straipsnio 2 dalis. Pagal 9 straipsnio 3 dalį, iš kiekvienos šalies reikalaujama užtikrinti, kad „visuomenės atstovai, atitinkantys nacionaliniuose įstatymuose numatytus kriterijus, jeigu tokie yra, galėtų administracine arba teismo tvarka kreiptis dėl privačių asmenų arba valstybės institucijų, pažeidžiančių nacionalinių įstatymų nuostatas, susijusias su aplinkosauga, veiksmų arba neveikimo užginčijimo“.

Šiuo atžvilgiu turėtume apžvelgti du dalykus. Pirma, pagal Konvenciją aplinkos srityje veikiančios organizacijos laikomos turinčiomis suinteresuotumą aplinkos sprendimų priėmimo ir teisinio peržiūrėjimo procedūrose, pakankamose duotoje padėtyje. Antra, priešingai principams, taikomiems siekiant Europos Bendrijos teismo proceso, Orhuso konvencija nereikalauja, kad „suinteresuoti“ asmenys būtų paveikti ar jiems grėstų poveikis labiau nei visuomenei apskritai. Jeigu teritorijoje esančiai populiacijai kyla grėsmė, tai visi asmenys gali dalyvauti ir kelti teisme bylą siekiant peržiūros.

Konvencija taip pat lieka miglota aprašant teises gynybos priemones, kurias turėtų būti prieinamos. Šalys turi numatyti „adekvačias ir efektyvias teises gynybos priemones, įskaitant atitinkamą draudimą“, bet taip pat vystytina ir apibrėžtina Šalių susitikimuose. Susijęs klausimas yra išlaidos. Orhuso konvencija kelia sąlygą, kad siekiant sukurti efektyvias teises gynybos priemones, procedūros turi būti nešališkos, lygiateisės, savalaikės ir nebūti pernelyg brangios. Procedūrų išlaidos turi esminį poveikį žmonių norui pradėti teises peržiūros procedūras ir teisė kreiptis į teismą gali būti iliuzinė, jei kaina bus per didelė. Todėl išlaidos yra sprendžiamasis faktorius dėl šios Konvencijos dalies efektyvumo.

Nors Orhuso konvencija, kaip ir EŽTK, nekalba apie savarankišką teisę į aplinkos apsaugą, jos 9 straipsnis dėl teisės kreiptis į teismą, žvelgiant bendrame Konvencijos kontekste, lengviau tinkamas išsklaidytoms, kolektyvinėms ir fragmentinėms teisėms, susijusioms su aplinkos apsauga, nei EŽTK 6 straipsnio 1 dalis. Priešingai nei EŽTK, Orhuso konvencija apibrėžia plačią visuomenės narių, suinteresuotų aplinkosauginių sprendimų priėmimu, kategoriją⁷⁰. Ji taip pat įtvirtina, kad apibrėžimas to, kas sudaro pakankamą suinteresuotumą ir teisės pažeidimą, turi derėti su tikslu sukurti suinteresuotai visuomenei priėjimą prie teisingumo Konvencijos apimtyje (9 straipsnio 2 dalis).

Kitas akivaizdus skirtumas tarp Orhuso konvencijos ir EŽTK susijęs su aplinkosauginių interesų turinčių grupių teise ginčyti sprendimus dėl konkrečios veiklos. Pagal Orhuso konvenciją šios organizacijos laikomos turinčiomis autoritetinę suinteresuotumą (9 straipsnio 2 dalis). Pagal sukurtą žmogaus teisių teisę, kita vertus, aplinkosauginės asociacijos turi galimybes pradėti teises procedūras tik tada, kai pažeidžiamos jų civilinės teisės, bet nėra preziumuojama, kad aplinkosauginis interesas yra civilinės teisės ekvivalentas, EŽTK 6 straipsnio 1 dalies prasme.

⁷⁰ 2 straipsnio 5 dalis. Plg. *Zander v Sweden*, 45/1992/390/468, 1993 m. spalio 25 d. sprendimas, 24-27 dalys, kur Europos žmogaus teisių teismas pažymėjo, kad pareiškėjai, kurie valdė nuosavybės teisę žemę prie leistos žalingos veiklos, susidūrė su nusistovėjusia administracine procedūra. Jie galėjo apskusti leidimą administracine tvarka. Pareiškėjų skundas buvo tiesiogiai susijęs su jų galimybe naudoti šulinio vandenį gėrimui. Teismas laikė, kad tai buvo jų kaip žemės savininkų teisių aspektas ir kad tokios nuosavybės teisės yra civilinės teisės 6 straipsnio 1 dalies prasme. Šioje byloje, aplinkos apsaugos klausimas ir trečios kartos teisės buvo sujungtos į privačią nuosavybę ir teisę į žemę, kurias numato EŽTK. Nėra labai aišku, kiek toli siekia ši Konvencija anapus privačios nuosavybės teisės, kai kalbama apie sveiką orą, gamtos išsaugojimą ir pan.

Orhuso konvencijos derybų metu buvo diskutuojama dėl įsteigimo tarptautinės institucijos konvencijos laikymosi kontrolei, kuriai galėtų siųsti komunikatus ne valstybėje veikiantys asmenys. Po stipraus kai kurių valstybių pasipriešinimo, laikymosi priežiūros nuostata buvo suformuluota pakankamai „švelniomis“ sąvokomis:

„Šalių pasitarimas bendru sutarimu sukuria nekonfrontacinio, neteisminio, konsultacinio pobūdžio neprivalomas priemones patikrinti, kaip laikomasi šios Konvencijos nuostatų. Šios priemonės užtikrina tinkamą visuomenės dalyvavimą ir gali apimti galimybę svarstyti iš visuomenės narių gautus pranešimus su šia Konvencija susijusiais klausimais“ (15 straipsnis).

2.3. ŽMOGAUS TEISIŲ ĮTAKA DARNIAM VYSTYMUISI

Darnus žmogaus vystymasis siekia išplėsti pasirinkimą visiems žmonėms – moterims, vyrams ir vaikams, dabarties ir ateities kartoms – saugodamas natūralią sistemą, nuo kurios priklauso visa gyvybė. Pereinant nuo siauros, į ekonomiką orientuotos vystymosi sampratos, darnaus vystymosi centras yra žmonės – žmogus yra ir vystymosi priemonė, ir jo pabaiga. Taigi darnus vystymasis siekia panaikinti skurdą, skatinti žmogaus orumą ir teises, teikti nešališkas galimybes visiems per gerą valdymą, tokiu būdu skatinant visų žmogaus teisių – ekonominių, socialinių, kultūrinių, pilietinių ir politinių – realizaciją. Tarp žmogaus teisių skatinimo ir globalizacijos konteksto egzistuoja tiesioginis ryšys, nes globalizacija turi polinkį išskirti ir atriboti silpnus tarptautinės bendruomenės narius ir žmones, turinčius ribotus išteklius. Žmogaus teisės yra pajėgios teikti apsaugą prieš tokį išskyrimą ir atribojimą.

Žmogaus teisės ir darnus vystymasis yra tarpusavyje priklausomi ir vienas kitą stiprinantys. Vystymasis yra nedarnus ten, kur egzistuoja nelygybė prieš įstatymą; kur paplitusi diskriminacija dėl tautinės priklausomybės, religijos ar lyties; kur ribojama laisvė skelbti savo nuomonę ir įsitikinimus; kur daugybė žmonių gyvena žeminančiame skurde. Panašiai žmogaus teisės stiprinamos, kai lyčių lygybė ar skurdo mažinimo programos įgalina žmones būti sąmoningais ir pareikšti savo teises. Darnus žmogaus vystymasis ir žmogaus teisės būtų neužbaigti represinėje aplinkoje, kurioje egzistuoja grėsmės ar ligos. Abu kartu – darnus vystymasis ir žmogaus teisės – gali skatinti žmogaus pasirinkimus taikioje ir pliuralistinėje visuomenėje.

Esminis VŽTD aspektas yra tai, kad ji sieja teises su pareigomis. Kiekvieno asmens ir kiekvieno visuomenės organo pareiga yra skatinti pagarbą žmogaus teisėms ir „saugoti jų universalų pripažinimą ir laikymąsi“. Visos žmogiškos būtybės turėtų „elgtis vienas kito

atžvilgiu kaip broliai⁷¹. VŽTD 29 straipsnio 1 dalis skelbia: „Kiekvienas žmogus turi pareigas visuomenei, kurioje tik ir gali laisvai ir visiškai vystytis jo asmenybė“. Šios sampratos iš VŽTD yra svarbios darnaus vystymosi kontekste; socialinis kapitalas yra esminis vystymuisi.

1986 m. JT GA teisės į vystymąsi deklaracija konstatuoja, kad vystymasis yra žmogaus teisė. Šią deklaraciją sustiprino 1993 m. JT Pasaulio žmogaus teisių konferencijos priimta deklaracija, kuri skelbia, kad „teisė į vystymąsi yra neatimama žmogaus teisė ir integrali fundamentalių žmogaus laisvių dalis“. Šis požiūris buvo patvirtintas JT pasaulio konferencijose populiacijos ir vystymosi klausimais (Kaire), moterų klausimais (Beidžinge) ir Pasaulio viršūnių susitikime socialinių vystymosi klausimu (Kopenhagoje).

Žmogaus teisės ir darnus vystymasis yra neatskiriama susiję, papildantys vienas kitą ir daugiamačiai. Turbūt to niekas taip gerai neapibendrina, kaip JT teisės į vystymąsi darbo grupė, kuri konstatavo, kad teisė į vystymąsi yra: „daugiamatė, integruota, dinamiška ir progresyvi. Jos realizacija apima visų ekonominių, socialinių, kultūrinių, pilietinių ir politinių teisių laikymąsi. Ji apima skirtingas visų vystymosi sektorių koncepcijas, būtent darnų vystymąsi, žmogaus vystymąsi ir žmogaus teisių nedalomumo, tarpusavio priklausomybės ir universalumo koncepciją... Teisės į vystymąsi realizacija yra visų vystymosi aktorių – tarptautinės bendruomenės, valstybės tiek nacionaliniu, tiek tarptautiniu lygmeniu, JT sistemos institucijų atsakomybė.“⁷²

Fundamentali žmogaus laisvė yra laisvė nuo skurdo. Skurdas yra žmogaus teisių pažeidimas ir laisvė nuo skurdo yra integrali, neatimama žmogaus teisė.

2.3.1. JTVP ir žmogaus teisės

JT Vystymosi programa (toliau – JTVP) - viena iš reikšmingiausių tarptautinių institucijų plėtros srityje, didžiausias JT sistemos pagalbos ekonominei ir socialinei plėtrai šaltinis bei pagrindinis šios pagalbos koordinacijos centras. Pagal JT GA 1965 metų lapkričio 22 d. rezoliuciją Nr. 2029 (XX) įsteigta JTVP pradėjo savo veiklą 1966 metų sausio 1 dieną⁷³.

JTVP paskirtis - teikti pagalbą besivystančioms šalims, reikalingą jų nacionalinei plėtrai. Dabar pagrindiniu JTVP uždaviniu laikoma parama besivystančių šalių pastangoms laiduoti tolygią žmogaus socialinę raidą, didinant šių šalių galimybes rengti ir įgyvendinti plėtros programas (ypač skurdo likvidavimo, užimtumo skatinimo, gyvenimo lygio kėlimo, moterų lygiateisiškumo, aplinkos apsaugos ir regeneravimo programas, teikiant prioritetą skurdo mažinimo projektams).

⁷¹ VŽTD 1 straipsnis.

⁷² Op. cit. Integrating human rights with sustainable human development. United Nations Development Programme. January 1998 // http://www.undp.org/governance/docs/HR_Pub_policy5.htm#UNDP; prisijungimo laikas: 2006-10-21.

⁷³ Žalimas D., Žaltauskaitė-Žalimienė S., Petrauskas Z., Saladžius J. Tarptautinės organizacijos. Vilnius: Justitia, 2001. – P. 554.

Pagrindiniai JTVP tikslai: 1) plėtoti tarptautinį bendradarbiavimą ir būti pagrindiniu išteklių šaltiniu tolygios žmogaus socialinės raidos srityje; 2) padėti JT sistemai tapti vieninga ir galinga jėga, skatinančia tolygią žmogaus socialinę raidą; 3) koncentruoti savo galias ir išteklius, siekiant maksimaliai padėti tolygiai plėtrai kai kuriose šalyse.

Kaip vystymosi organizacija, JTVP turėtų koncentruotis ties žmogaus teisių skatinimu, pirmiausia įgyvendindama pagalbos besivystančių šalių vystymuisi programas, vystydama nacionalinius gebėjimus ir darnios žmogaus raidos veiklą. Požiūris turėtų būti holistinis ir daugiamatis, pripažįstantis savitarpiską priklausomybę tarp darnios žmogaus raidos ir socialinių, ekonominių, kultūrinių, pilietinių ir politinių teisių.

JTVP vaidina svarbų vaidmenį saugant ir skatinant žmogaus teises, tiek įgyvendinant pagalbos besivystančių šalių vystymuisi programas, tiek dalyvaujant nacionalinėse, tarptautinėse ir daugiašalėse konferencijose ir susitikimuose. JTVP darbo planas yra taisyti į vystymąsi taikymas, nukreiptas pirmiausia į piliečių ekonomines, socialines ir kultūrinis teises. Kai kuriose šalyse programa išsiplėtė į pilietines ir politines teises. JTVP vysto žmogaus teisių struktūrą, veikdama skurdo mažinimo ir darnios žmogaus raidos srityse.

Keletas JTVP vystymo strategijos turi ypatingą ryšį su žmogaus teisėmis:

1. Darnios žmogaus raidos planavimas siekiant panaikinti skurdą.
2. Orientavimasis į nepasiturinčias ir išskirtas grupes (moterys, vaikai, mažumos, darbuotojai migrantai, žmonės, sergantys ŽIV/AIDS), tokiu būdu susiejant socialinį teisingumą, diskriminaciją ir vystymąsi.
3. Partnerystės su nevyriausybinėmis organizacijomis ir pilietinių bendruomenių organizacijomis (*civil society organizations*) skatinimas, tuo drašinant žmonių dalyvavimą programos inicijavime, formulavime, įgyvendinime ir vertinime.
4. Darbas valdymo srityje (korupcija, lygybė prieš įstatymą, dalyvavimas, demokratijos skatinimas ir atskaitomybė), kuriose žmogaus teisės yra integruotos, tačiau aiškiai neišreikštos.
5. Valdymo institucijų ir jų gebėjimų žmogaus teisių vystyme stiprinimas.

Keturios JTVP veiklos sritys – skurdo panaikinimas ir pragyvenimo išlaikymas, moterų pažangos skatinimas, aplinkos apsauga ir atstatymas, gero valdymo gebėjimų ugdymas – yra ašiniai žmogaus teisių aspektai. Kiekvienas iš jų gauna daug naudos iš plačios žmogaus teisių sampratos.

Skurdas ir pragyvenimas artimai susiję su žmogaus teisėmis. Iš tikrųjų skurdas yra žmogaus teisių pažeidimas. Skurdas ir nelygybė gali paminti žmogaus teises, pakurstydami socialinius neramumus ir smurtą, padidindami pavojų socialinėms, ekonominėms ir politinėms teisėms. Panašiai, žmonių priėjimas prie produktyvių išteklių kontrolės dažnai apibrėžiamas per šalies teisinę struktūrą ir institucijas. Kaip ir žmogaus teisės, skurdas yra daugiabriaunis ir

kompleksiškas, apimantis tiek materialius elementus (bazinių poreikių patenkinimą), tiek nematerialius (teises, dalyvavimą, žmogaus orumą ir saugumą). Dėl šių ryšių planai skurdo naikinimo ir pragyvenimo išlaikymo srityje gauna daug naudos, kai susitelkiama ir teis žmogaus teisėmis. Pilietinis ir socialinis švietimas padeda žmonėms geriau suprasti savo teises, padidina jų pasirinkimus ir gebėjimą užsidirbti. Tuo pačiu metu vystymasis ir lygių galimybių įstatymų įgyvendinimas įgalina žmones gauti nešališką priėjimą prie produktyvių išteklių.

Skurdas suvokiamas kaip kompleksinis reiškinys, iš esmės trukdantis tolygiai žmogaus socialinei raidai, nes jis reiškia ne tik pajamų trūkumą, bet ir galimybių naudotis pagrindinėmis socialinėmis paslaugomis ir visavertiškai dalyvauti visuomenės gyvenime neturėjimą. Todėl skurdo mažinimas ir naikinimas yra pagrindinis JTVP veiklos prioritetas. Kovos su skurdu srityje JTVP siekia išnaikinti didžiausią skurdą ir iš esmės sumažinti bendrą skurdo išplitimą. Siekdama šių tikslų, JTVP įgyvendina ir remia programas bei projektus, kurie padeda didinti valstybių vyriausybių ir visuomenės galimybes kurti, plėtoti ir įgyvendinti integruotą skurdo mažinimo strategiją bei politiką, taip pat mobilizuoti neturtinguosius ir bendruomenes, galinčias imtis efektyvių kovos su skurdu veiksmų⁷⁴.

Teisė į tinkamą pragyvenimo standartą, užtikrinanti laisvę nuo skurdo, yra integrali ir neatimama žmogaus teisė, patvirtinta VŽTD, TESKTP, Visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo konvencijoje, Konvencijoje dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims, Vaiko teisių konvencijoje. Žmogaus teisių požiūriu taikymas skurdo panaikinimo srityje yra kertinis, nes JTVP sustiprina ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių bei teisės į vystymąsi skatinimą ir apsaugą. Minėta, kad ekosistemos pokyčiai, kylantys iš žmogaus ūkinės ir gamtosauginės veiklos, pirmiausiai gresia pažeidžiamiausioms grupėms: moterims, vaikams, vietos gyventojams. JTVP veikla skurdo mažinimo srityje stiprina šias grupes, mažina jų atskirtį nuo išsivysčiusių pasaulio valstybių ir skatina apsaugą nuo pastarojo stipriai įtakojamų visos planetos ekosistemos pokyčių.

Ankstesniame skyriuje minėta, kad moterys yra vienos iš labiausiai pažeidžiamų grupių aplinkos pokyčių kontekste ir tai pabrėžė Moterų diskriminacijos panaikinimo komitetas. Moterų teisės yra žmogaus teisės, tačiau moterų vertingumo ir lygybės su vyrais pripažinimas turi būti papildytas įvairia apsauga ir politika. Moterų gyvenimo sąlygas gali pagerinti įstatyminės teisės prieš lyčių diskriminaciją darbe, gaunant atlygį už darbą ir paskatinimus, smurtą ir priekabiavimą. Dar daugiau, įstatyminės teisės gali prisidėti prie moterų galimybių didėjimo, jei joms bus suteikiama nuosavybė ir paveldėjimo teisės, galimybė gauti kreditą ir kitokie produktyvūs ištekliai, praplečiamas politinis dalyvavimas ir atstovavimas. Iš žmogaus teisių

⁷⁴ Žalimas D., Žaltauskaitė-Žalimienė S., Petrauskas Z., Saladžius J. Tarptautinės organizacijos. Vilnius: Justitia, 2001. – P. 559.

perspektyvos, JTVP darni žmogaus raidos pastangos turi padėti eliminuoti moterų (ir kitų grupių) diskriminaciją per tokias programas ir procesus, kurie, pavyzdžiui, padėtų vyriausybėms:

- reformuoti teisinės sistemas ir uždrausti diskriminaciją darbe, švietime, šeimos, žemės teisių, kreditavimo ir kitose srityse;
- kompensuoti buvusios diskriminacijos poveikį;
- šviesti ir įgalinti moteris (ir kitus, kurie yra atskirti, diskriminuojami ir nepasiturintys) efektyviai dalyvauti vystymesi.

Lyčių lygiateisiškumo ir moterų lygių galimybių plėtros srityje JTVP siekia sukurti sąlygas, užtikrinančias lyčių lygiateisiškumą ir lygias moterų teises bei galimybes. Moterų socialinio statuso plėtra yra svarbiausia sąlyga kitiems JTVP tikslams pasiekti (pavyzdžiui, skurdui mažinti ir naikinti). JTVP įgyvendina ir remia įvairias programas bei projektus, kurių tikslas – suteikti moterims lygias galimybes plėtoti ir panaudoti savo sugebėjimus, dalyvauti visuomeniniame gyvenime bei valdant valstybę⁷⁵.

Įstatymai gali padėti saugoti ir atnaujinti aplinką (reguliuojant taršą, miškų nykimą ir pan.) dabarties ir ateities kartoms. Besivystančiose šalyse tokie įstatymai gali būti lemiami užtikrinant milijonų žmonių, kurių gyvenimas ir pragyvenimas priklauso nuo natūralios aplinkos (vandens, žemės, žemės ūkio, miškininkystės, oro) išgyvenimą. Pavyzdžiui, aplinkosauginiai įstatymai gali sušvelninti socialinius konfliktus, kylančius iš konkurencijos dėl nepakankamų gamtinių išteklių (tarp valstiečių ir privačių miškų savininkų, skvaterių ir miesto gyventojų ir vystytojų). Tokiu būdu, kaip ir skurdas bei lytis, aplinka turi lemiamus žmogaus teisių aspektus, kurių imtis padeda žmogaus teisių požiūris. Vystymasis turi būti susietas su aplinkos apsauga ir jos reabilitavimu, jis turi būti darnus aplinkosauginiu požiūriu. Žvelgiant iš žmogau teisių perspektyvos, tai apimtų:

- ekosistemų ir natūralių išteklių konservavimą ateities kartoms;
- darbą su vystymosi veiklos aplinkosauginio ir socialinio poveikiu, standartų jiems valdyti nustatymą ir taikymą;
- aplinkos švietimo teikimą;
- laisvo ir reikšmingo dalyvavimo šioje veikloje skatinimą.

Aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių atnaujinimo plėtros srityje JTVP siekia plėtoti aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių atnaujinimo sistemas, sudarančias sąlygas tolygiai žmogaus socialinei raidai. JTVP vykdomos ir remiamos aplinkos apsaugos programos bei projektai padeda valstybių vyriausybėms formuoti aplinkos apsaugos politiką, administruoti ir atnaujinti gamtos išteklius, siekiant mažinti skurdą ir kelti gyvenimo lygį, įgyvendinti Darbotvarkėje 21 numatytą veiksmų planą, kovoti su ozono sluoksnio irimu, klimato atšilimu ir dykumų plitimu,

⁷⁵ Ten pat, P. 560.

tolygiai plėtoti žemės ir miškų ūkį bei žvejybą, efektyviai naudoti energijos išteklius, gerinti miestų aplinką ir kt.⁷⁶.

Gero valdymo gebėjimų ugdymo srityje JTVP siekia tobulinti viešojo administravimo sistemas, leidžiančias skatinti tolygią žmogaus socialinę raidą. JTVP remia besivystančių ir pereinamosios ekonomikos šalių viešojo administravimo institucijų reformos, jų veiklos tobulinimo ir demokratizacijos procesus, valdymo decentralizavimo ir vietos savivaldos plėtros bei pilietinės visuomenės kūrimo programas, atstovaujamosios ir teisminės valdžios institucijų stiprinimo bei pagarbos žmogaus teisėms skatinimo projektus⁷⁷. Be abejonės, ši veikla taip pat prisideda prie žmonių sąmoningumo skatinimo ir jų dalyvavimo sprendžiant tiek aplinkosauginius klausimus.

JTVP politikos dokumente „Valdymas darniai žmogaus raidai“⁷⁸ („*Governance for Sustainable Human Development*“) apibrėžia valdymą kaip: „ekonominės, politinės ir administracinės valdžios lavinimą valdyti šalies reikalus visuose lygiuose. ... Geras valdymas, be kitko, yra atliekamas visų pritarimu, yra skaidrus ir atskaitingas. Jis taip pat efektyvus ir nešališkas. Jis skatina lygybę prieš įstatymą (rule of law). Geras valdymas užtikrina, kad politiniai, socialiniai ir ekonominiai prioritetai yra grindžiami visuotiniu susitarimu visuomenėje ir kad vargingiausių ir pažeidžiamiausių balsai yra išgirsti priimant sprendimus dėl vystymosi išteklių paskirstymo“.

Šis apibrėžimas persmelkia įvairius JT žmogaus teisių instrumentus – ypač VŽTD, kuri skelbia, kad „liaudies valia yra valstybinės valdžios pagrindas“⁷⁹ ir pakartoja, kad „kiekvienas žmogus turi teisę dalyvauti valdant savo šalį tiek tiesiogiai, tiek per laisvai išrinktus atstovus“⁸⁰ ir kad „kiekvienas žmogus turi teisę lygybės sąlygomis stoti į savo šalies valstybės tarnybą“⁸¹. VŽTD preambulė taip pat formuluoja ryšį tarp žmogaus teisių ir valdymo: „*būtinai reikia, kad žmogaus teises saugotų įstatymo galia, dėl to, kad jis nebūtų priverstas imtis, kaip kraštutinės priemonės, sukilimo prieš tironiją ir priespaudą*“⁸².

Taigi valdymas tiesiogiai susijęs su teisiniais instrumentais, įgalinančiais aplinką, vyriausybinės ir nevyriausybinės institucijas bei procesus įtakoti žmogaus teises. Rūpinimasis žmogaus teisėmis ir geru valdymu atsispindi, pavyzdžiui, viešosios vadybos programose, skirtose tokiems klausimams kaip atskaitomybė, skaidrumas, dalyvavimas, decentralizavimas,

⁷⁶ Ten pat, P. 560.

⁷⁷ Ten pat, P. 561.

⁷⁸ Op. cit. Integrating human rights with sustainable human development. United Nations Development Programme. January 1998 // http://www.undp.org/governance/docs/HR_Pub_policy5.htm#UNDP; prisijungimo laikas: 2006-10-21.

⁷⁹ 21 straipsnio 3 dalis.

⁸⁰ 21 straipsnio 1 dalis

⁸¹ 21 straipsnio 2 dalis.

⁸² 3 pastraipa.

įstatymų leidybos gebėjimai ir teisinė jurisprudencija. JTVP valdymo programa identifikuoja tris sritis – valstybę, privatų sektorių ir pilietinę visuomenę – kurių kiekviena vaidina unikalų vaidmenį skatinant darnią žmogaus raidą. Nei viena iš tų sričių negali adekvačiai funkcionuoti, jeigu nėra gerbiamos žmogaus teisės.

Kaip ir žmogaus teisės, valdymas susikerta su kiekviena JTVP veiklos sritimi darnioje žmogaus raidoje – skurdu ir pragyvenimu, lytimi ir aplinka. Žmogaus teisių stiprinimas per valdymo veiklą prisidės prie kiekvienos iš pastarųjų veiklos sričių programavimo stiprinimo.

JTVP mandatas, misija, lyginamoji pažanga ir apribojimai. JTVP paskirtis – teikti pagalbą besivystančioms šalims, reikalingą jų nacionalinei plėtrai. Žmogaus teisių požiūris padeda JTVP įvykdyti savo įsipareigojimus integruoti žmogaus teises į savo veiklą. Jis taip pat sustiprina JTVP galimybę įgyvendinti deklaracijas ir susitarimus, pasiektus JT konferencijose, kurių daugelis turi žmogaus teisių kontekstą. JTVP misija – skatinti darnų vystymąsi, kuris sustiprintų žmogaus teisių realizavimą ir pats būtų šių teisių sustiprintas.

JTVP turi daug stiprybių, išskiriančių ją iš kitų tarptautinių ir daugiašalių partnerių, užsiimančių žmogaus teisėmis. Dėl savo daugiašalio statuso JTVP laikoma galinčia veikti kaip nepriklausomas pokyčių agentas ir tai svarbus jos bruožas žmogaus teisių srityje. Dar daugiau, JTVP laikosi savo mandato ir veiklos krypties, atsižvelgiant į nacionalinius prioritetus ir poreikius, siekia užtikrinti ilgalaikį poveikį darniame planavime. JTVP turi daugelio metų patirtį vystant gebėjimus ir visada darbuojasi saugodama visų savo partnerių – vyriausybinių, nevyriausybinių, tarptautinių ir daugiašalių susitarimų – pasitikėjimą. JTVP turi atstovybes 134 besivystančiose ir pereinamosios ekonomikos šalyse⁸³, per kurias palaiko regionų dialogą, mokymus, kooperavimąsi ir dalijimąsi patirtimi. Galiausiai, JTVP veikia nacionalinių gebėjimų vystymo kontekste, kur dažniausiai gali lengviau kooperuotis su vyriausybėmis.

Šalies lygmeniu beveik visoms JTVP veiklos rūšims vykdyti reikalingas oficialus vyriausybės prašymas. Be vyriausybės patvirtinimo JTVP negali tiesiogiai dirbti su nevyriausybėmis organizacijomis ir pilietinės visuomenės organizacijomis. Tai yra rimtas ribojimas šalyse, kuriose pažeidinėjamos žmogaus teisės arba autoritarinė vyriausybė netoleruoja dalyvavimo. Daugumoje šalių JTVP oficialios vystymosi pagalbos dalis yra nežymi, dėl to sunkiau įtakoti vyriausybės politiką.

2.3.2. Žmogaus teisė į darnų vystymąsi

Teisė į vystymąsi yra pažiūra, kad „visi žmonės turės teisę į jų ekonominį, socialinį ir kultūrinį vystymąsi su reikiamu paisymu jų laisvės ir identiteto, ir vienodu naudojimosi žmonijos

⁸³ Žalimas D., Žaltauskaitė-Žalimienė S., Petrauskas Z., Saladžius J. Tarptautinės organizacijos. Vilnius: Justitia, 2001. – P. 558.

palikimu⁸⁴. Lietuvos nacionalinėje strategijoje darnus vystymasis suprantamas kaip kompromisas tarp aplinkosauginių, ekonominių ir socialinių visuomenės tikslų, sudarantis galimybes pasiekti visuotinę gerovę dabartinei ir ateinančioms kartoms, neperžengiant leistinų poveikio aplinkai ribų⁸⁵.

Darnaus vystymosi idėja iš esmės kilo iš susirūpinimo dėl natūralių aplinkos išteklių pereinamojo. Ankstyvos diskusijos pabrėžė ekonominės veiklos ribas, primetas fizinės aplinkos, ir baigėsi tuo, kad rūšys ir ekosistemos turėtų būti panaudotos tokiais būdais, kurie leistų joms pačioms atsinaujinti neribotam laikui⁸⁶. Politikai ir ekonomistai įvertino aplinkos mokslininkų ir ekologų susirūpinimą ir pabandė suformuluoti „darnaus vystymosi“ sąvoką.

Sąvoką „darnus vystymasis“ plačiai vartojo Brundtland komisija savo 1987 metų ataskaitoje „Mūsų bendra ateitis“ (*Brundtland Commission Report*), kur darnus vystymasis apibrėžtas kaip „vystymasis, kuris atitinka dabarties poreikius, nedarantis kompromisų ateities kartų galimybei patenkinti savo poreikius“. Jis apima dvi pagrindines koncepcijas: *pirma*, „poreikių“ koncepcija, ypatingai pasaulio vargingųjų poreikių, kuriems turėtų būti teikiama pirmenybė, ir *antra*, valstybės taikomų technologinių ir socialinės organizacijos ribojimų aplinkos galimybei patenkinti dabarties ir ateities poreikius idėja⁸⁷.

Brundtland komisijos apibrėžimas yra dažnai cituojamas ir tapo labai įtakingas. Kaip bendras teiginys, jis primena, kad darnus vystymasis kalba apie išsipareigojimus ateities kartoms (jų „poreikių“ patenkinimo link) ir todėl būtinai – apie paskirstymą tarp kartų. Priešingai nei ankstesni pareiškimai, šis apibrėžimas naudingai perkelia dėmesį nuo specifinių išteklių saugojimo prie kiekvieno atskirai iš jų „paliekant pasaulį tokį, kokį radome“. Pastarasis darnaus vystymosi apibrėžimas, atrodo, nėra nei įmanomas, nei neišvengiamai juntamas: ištekliai yra iš esmės pakeičiami ir gali būti vienas kito substitutais.

Atkreiptinas dėmesys, kad pats faktas, kad egzistuoja ryšys tarp žmogaus teisių ir ekonominio bei socialinio vystymosi, jau patvirtintas JT Chartijoje. Chartijos 55 straipsnis reikalauja iš JT padėti (a) kelti gyvenimo lygį, siekti visiško gyventojų užimtumo, geresnių ekonominės bei socialinės pažangos ir plėtros sąlygų; (b) spręsti tarptautines ekonomines, socialines, sveikatos apsaugos ir su jomis susijusias problemas; plėsti tarptautinį bendradarbiavimą kultūros ir švietimo srityse; (c) siekti, kad visada būtų gerbiamos žmogaus teisės bei pagrindinės laisvės ir jų laikomasi, nepaisant skirtingos rasės, lyties, kalbos ar religijos. Pagal Chartijos 56 straipsnį „[v]isos narės, bendradarbiaudamos su Organizacija, išsipareigoja imtis bendrų ir individualių veiksmų, siekdamos 55 straipsnyje nurodytų tikslų“. Chartijos 55

⁸⁴ 1981 m. Afrikos žmogaus ir piliečio teisių chartijos 22 straipsnio 1 dalis.

⁸⁵ <http://www.am.lt/VI/index.php#r/1034>; prisijungimo laikas: 2006-10-04.

⁸⁶ Anand S., Sen A. Sustainable Human Development: Concepts and Priorities (1994) //

http://hdr.undp.org/docs/publications/ocational_papers/Oc8a.htm; prisijungimo laikas: 2006-10-14.

⁸⁷ Idem.

straipsnis taip pat pažymi, kad pagrindinis tikslas yra sudaryti stabilumo bei gerovės sąlygas, būtinas taikiems ir draugiškiems tautų savitarpio santykiams, „pagrįstiems tautų lygiateisiškumo ir laisvo apsisprendimo principu“.

Pirmą kartą aiškiai išreiškta Senegalo teisininko Keba M'Baye 1972 metais⁸⁸, teisė į vystymąsi buvo kodifikuota 1986 metais neįpareigojančioje JT GA Deklaracijoje dėl teisės į vystymąsi. Nuo Deklaracijos dėl teisės į vystymąsi tapo vis labiau įprasta įtvirtinti vystymosi normas tarptautiniuose teisiniuose instrumentuose ir JT GA sudarė sąrašą iš aštuoniasdešimt vieno tarptautinio instrumento, kodifikuojančio socialinio vystymosi įsipareigojimą⁸⁹.

Taigi 1986 metais JT GA priėmė deklaraciją dėl teisės į vystymąsi, atvirai patvirtinančią žmogaus teisės į vystymąsi egzistavimą. Tokia teisė buvo numanoma VŽTD ir TESKTP. Tačiau į akis krinta tai, kad JT GA deklaracija ne tik patvirtino teisę į vystymąsi, bet ir detalizavo šios teisės turinį bei specifinius valstybių ir vyriausybių įsipareigojimus (tiek individualiai, tiek ir kolektyviai), kylančius iš šios teisės.

Teisė į vystymąsi buvo atkartota ir toliau detalizuota – konsensu – JT Pasaulio konferencijoje žmogaus teisių klausimais (Vienoje) (*World Conference on Human Rights*), Tarptautinėje konferencijoje populiacijos ir vystymosi klausimais (Kaire) (*International Conference on Population and Development*), Pasaulio viršūnių susitikime (*World Summit on Social Development*) (Kopenhagoje) ir Ketvirtojoje Pasaulio konferencijoje moterų klausimais (*Beijing*) (*Fourth World Conference on Women*). Nors pati 1980 metų JT GA deklaracija dėl teisės į vystymąsi nebuvo priimta konsensu (nepaisant keleto susilaikymų, Jungtinės Amerikos Valstijos buvo pastebimai vienintelės atsiskyrelės), kiekviena iš aukščiau minėtų konferencijų vienbalsiai (konsensu ir ne balsuojant) patvirtino teisę į vystymąsi „universalia ir neatimama teise bei integralia fundamentalių žmogaus teisių dalimi“⁹⁰. Taigi nėra abejonės, kad teisė į vystymąsi nėra vien tik ideologinis šūkis. Tai yra žmogaus teisė, kurią garantuoja tarptautinė teisė.

Pagrindinės darnaus vystymosi nuostatos konkrečiai suformuluotos pasaulio viršūnių susitikime Rio de Žaneire 1992 metais. Darnus vystymasis įteisintas kaip pagrindinė ilgalaikė visuomenės vystymosi ideologija. Darnaus vystymosi koncepcijos pagrindą sudaro 3 lygiaverčiai komponentai – aplinkosauga, ekonominis ir socialinis vystymasis.

⁸⁸ Keba M'Baye, *Le droit au développement comme un droit de l'homme*, 5 *Revue des droits de l'homme* 503 (1972) // op. cit. ⁸⁸ J. Morgan-Foster. *Third Generation Rights...*, P. 86.

⁸⁹ Outcome of the World Summit for Social Development: Draft Declaration and Draft Program of Action, Review of Existing International Commitments Relevant to Poverty, Employment and Social Integration, U.N. Doc. A/Conf.166/PC/16 at 259 (1994).

⁹⁰ Vienos deklaracijos I straipsnio 10 dalis, Kairo veiksmų programos 3 principas, Kopenhagos deklaracijos 1 (n) įsipareigojimas ir Beijing Veiksmų platformos 213 straipsnis // op. cit. Integrating human rights with sustainable human development. United Nations Development Programme. January 1998 // http://www.undp.org/governance/docs/HR_Pub_policy5.htm#UNDP; prisijungimo laikas: 2006-10-21.

Rio de Žaneire priimta darnaus vystymosi įgyvendinimo veiksmų programa – „Darbotvarkė 21“. Priimtoje deklaracijoje nurodyti pagrindiniai darnaus vystymosi principai ir keturi tarptautinių teisinių dokumentų prioritetai:

- 1) atitinkamos tarptautinės teisės peržiūra ir įvertinimas;
- 2) tolesnė įgyvendinimo mechanizmų ir užtikrinimo priemonių plėtra;
- 3) visų valstybių efektyvus dalyvavimas tarptautinės teisėkūros procese;
- 4) ginčų reguliavimo procedūrų apimtis ir veiksmingumas.

Vadovaujantis „Darbotvarkės 21“ 38-ame skyriuje išdėstytais siūlymais, 1993 m. buvo įsteigta JT Komisija „Dėl subalansuotos plėtros“. Ji yra JT Ekonominės ir socialinės tarybos funkcinė komisija, kurios paskirtis – prižiūrėti Rio konferencijos dokumentų, ypač „Darbotvarkės 21“ įgyvendinimą, taip pat nagrinėti tolesnes priemones bei klausimus, susijusius su finansiniais ištekliais.

Neprivaloma Rio deklaracija, „Miškų“ principai bei „Darbotvarkė 21“, neskaitant kai kurių menkų išimčių, numato tik politinio arba moralinio pobūdžio įsipareigojimus.

Rio deklaracijos 1-as principas, pabrėžiantis, kad žmonės „yra susirūpinimo dėl subalansuoto plėtojimosi centre“ ir „turi teisę į sveiką ir vaisingą gyvenimą darnoje su gamta“, 3-as principas „dėl teisingumo tarp kartų“, taip pat 4-as principas, skelbiantis aplinkos apsaugą „plėtros proceso sudedamąja dalimi“, akivaizdžiai yra tikrai programinio pobūdžio. „Teisingumo tarp kartų“, kaip galimos teisinės sąvokos, pagrindas bei tiksli reikšmė liko beveik nenagrinėta. Kiti principai suformuluoti taip, tarsi išreikštų egzistuojančią paprotinę teisę. Tačiau paprotinė teisė tarpvalstybinės žalos srityje mažai kuo gali padėti. 2-ame principe patvirtinamas tarpvalstybinės žalos aplinkai uždraudimas, įtvirtintas Stokholmo deklaracijos 21-ame principe; dabar jis yra pripažintas paprotine teise, atspindinčia riboto teritorinio suvereniteto bei neliečiamybės principą, tačiau tai susiję tik su „didele“ tarpvalstybine žala. Be to, valstybių abipusiai įsipareigojimai dėl informacijos ir pranešimo, numatyti Rio deklaracijos 18 ir 19-ame principuose, išreiškia paprotinėje tarptautinėje teisėje pripažintas procedūrines taisykles. Visuomenės dalyvavimo (10-as principas), „prevencinio požiūrio“ (15-as principas), „teršėjas moka“ principo (16-as principas) bei poveikio aplinkai vertinimo (17-as principas) nuostatos vargu ar turi bendrosios tarptautinės teisės principų statusą. Šios abejonės siejasi su sudėtingu klausimu: kaip bendroji paprotinė teisė gali būti išvesta iš normų plėtojimo sutartyse?⁹¹

⁹¹ Akehurst M., Malanczuk P. Šiuolaikinis tarptautinės teisės įvadas. Vilnius: Eugrimas, 2000. – P. 307.

3. TEISĖ Į SVEIKĄ APLINKĄ IR TEISĖ Į DARNŲ VYSTYMĄSI KLIMATO KAITOS KONTEKSTE

Žmonės tradiciškai prisitaiko prie aplinkos pokyčių, įskaitant klimato kaitą ir jo nepastovumą, ir todėl perrikiuoja pragyvenimo priemonės, ir tai dažniausiai vadinama sprendimo strategijomis. Vis dėlto tokie pokyčiai didžiąja dalimi buvo evoliuciniai, reikalaujantys laipsniško ir kartais spontaniško prisitaikymo. Dėl šios priežasties socialinės sistemos galėjo atsitiesti ir numatyti aplinkos sąlygų pokyčius.

Vis dėlto klimato kaita šiandien suprantama kitaip; tikimasi, kad galimi pokyčiai bus spartūs, intensyvesni ir atsitiktinai besikartojantys, todėl keliantys ir komplikuoatą riziką vargingesniųjų gyvenimo kokybei. Juo didesni klimato pokyčiai ir pokyčių dažniai, tuo didesni neigiami padariniai. Potencialūs klimato kraštutinumų dažnio, intensyvumo, trukmės ir gajumo (pavyzdžiui, karščio bangos, sunkūs krituliai ir sausra) bei klimato variantiškumo pokyčiai gali išvirsti į augančią riziką ir didėjančią pažeidžiamumą vargšų pragyvenimui. Be to, kai kurių klimato kaitos pokyčių poveikis gali būti matomas tik praėjus tam tikram laikui, o kai kurie gali būti negrįžtami.

Numatomi klimato pokyčiai per dvidešimt pirmąjį amžių pagilins skirtumą tarp šiaurės ir pietų, pablogindami skurdo situaciją besivystančiose šalyse. Neigiamas klimato kaitos poveikis smogs besivystančioms šalims dėl jų geografinės padėties ir klimato sąlygų, stiprios priklausomybės nuo natūralių išteklių ir gebėjimų prisitaikyti prie klimato pokyčių trūkumo. Šios sąlygos palaiko disproporciją ir aukštą pažeidžiamumo laipsnį tokiose šalyse, ypač mažiausiai išsivysčiusiose šalyse dėl ryškaus žalojančio klimato kaitos poveikio. Pokyčiai, prie kurių besivystančios šalys turės prisitaikyti, yra atšiaurus oro dažnumas ir intensyvumas, įskaitant sausrų ir gamtinių katastrofų dažnį ir intensyvumą, aukštesnes temperatūras, kylantį vandens lygį vandenynuose ir jūrose. Tokie pokyčiai žymiai padidins vargingiausiųjų pažeidžiamumą dėl gamtinių katastrofų, kels pavojų maisto ir vandens saugumui, neigiamai veiks žmogaus sveikatą, greitins ekosistemos destrukciją ir kels pavojų išgyvenimui⁹².

Darnos reikalavimas slepia savyje ir tris tarptautinius įsipareigojimus: gerbti, saugoti ir atitikti. Gerbti reiškia neužkirsti kelio žmonėms žmogaus teisių siekiui, saugoti – užkirsti kelią kitiems socialinės scenos aktoriams pažeisti žmogaus teises, atitikti – imtis priemonių įgyvendinti žmogaus teises. Šie įsipareigojimai ypatingai aktualūs ir teisės į sveiką aplinką požiūriu, nes tarptautinis bendradarbiavimas būtinas tiek klimato kaitos kontekste, tiek vystymosi srityje. Ši

⁹² <http://www.undp.org/climatechange/aboutus.htm>

bendradarbiavimą skatina visuotinai pripažįstamos aplinkybės: neadekvatūs ištekčiai; tarptautinės aplinkos politika ir sisteminė globalinio valdymo asimetrija.

Kuo svarbus ekonominis ir socialinis vystymasis, ypač klimato kaitos kontekste, žmogaus teisei į sveiką aplinką? Atsakymas atrodo užkoduotas pačiame klausime. Aplinkos kokybė priklauso nuo žmogaus veiklos (ir ūkinės, ir gamtosauginės). Minėta, kad aplinkos teisės yra ypatingos, nes kyla iš mūsų sąveikos su fiziniu pasauliu. Esminė grandis, jungianti teisę į sveiką aplinką ir teisę į darnų vystymąsi yra kokybinė vystymosi charakteristika – darnumas.

Klimato kaitos problema pripažinta aštuntajame dešimtmetyje. Padaugėjus mokslinių įrodymų apie pasaulinius klimato pokyčius, visuomenėje kilo susirūpinimas. Iki 1990 m. ne vienoje tarptautinėje konferencijoje buvo priimti nutarimai, raginantys skubiai sudaryti tarptautinę sutartį šiai problemai nagrinėti. JTAP ir Pasaulinė meteorologinė organizacija atsiliepė į šiuos raginimus, sudarydamos tarpvyriausybines darbo grupes deryboms dėl sutarties surengti. Atsiliepdama į darbo grupės pasiūlymą, JT GA savo 1990 m. sesijoje sudarė Bendrosios klimato kaitos konvencijos tarpvyriausybinių derybų komitetą, kuriam suteikti įgaliojimai parengti Bendrosios konvencijos projektą ir su ja susijusius reikalingus teisinius dokumentus. 1992 m. gegužės 2 d. JT būstinėje Niujorke derybų delegatai priėmė JT Bendrąją klimato kaitos konvenciją⁹³ (toliau – JTBKKK). Netrukus, po JT Aplinkos ir vystymosi konferencijos Rio de Žaneiro 1992 m. birželį Konvenciją pasirašė 155 šalys.

Pagrindinis šios Konvencijos tikslas – stabilizuoti šiltnamio efektą sukeliančių dujų koncentraciją atmosferos tokiame lygyje, kuriame pavojingas antropogeninis poveikis nesutrikdo klimato kaitos sistemos⁹⁴. Ji numato daugelį principų: teisingumo, valstybių „bendrų, tačiau diferencijuotų pareigų“, prevencinių priemonių, besivystančių šalių specifinių poreikių ir sąlygų, subalansuoto plėtojimosi bei tarptautinės prekybos. Konvencija yra pažangesnė nei ankstesnės rėminės konvencijos, kaip antai Monrealio protokolas ir konvencija „Dėl toli siekiančio tarpvalstybinio atmosferos teršimo“. Tačiau dėl JAV ir Naftą eksportuojančių šalių organizacijos (Organization of Petroleum Exporting Countries – OPEC) šalių priešinosi joje nebuvo nustatyti konkretūs dujų išmetimo kiekybiniai apribojimai ir tam tikra data ateityje. Išsivysčiusios šalys tikrai pripažino svarbą iki 2000 metų „grįžti prie ankstesnio antropogeninio išmetimo lygio“. Tačiau jos susitarė dėl griežtesnių reikalavimų pranešimams, siekdamas individualiai arba bendrai grįžti prie išmetimo lygio, buvusio šio dešimtmečio pradžioje.

Konvencijoje įtvirtinta procedūra, pagal kurią šalys, remdamosi savo pačių tyrimais bei reguliariais nacionaliniais pranešimais dėl politikos ir priemonių, kurių jos imasi siekdamas riboti išmetimą, gali stebėti bei kontroliuoti poveikį klimato kaitai. Išsivysčiusios šalys sutiko

⁹³ Valstybės žinios. 1995, Nr. 23-521.

⁹⁴ JTBKKK 2 straipsnis // Valstybės žinios. 1995, Nr. 23-521.

finansuoti besivystančių šalių pranešimų rengimą, taip pat kitus besivystančių šalių projektus, aprobuotus pagal Konvencijos finansinį mechanizmą, kuris šiuo metu yra Pasaulio banko, JTVP ir JTAP Pasaulinis aplinkos apsaugos fondas (GEF). Taip pat numatyti bendri įsipareigojimai mokslinių tyrimų, keitimosi informacija, švietimo ir mokymo srityse⁹⁵.

Nors JTBBKK ir įtvirtina privalomus įsipareigojimus, jos normatyvinė sfera lieka ribota. Šiuo metu dvi pagrindinės konvencijos „silpnosios vietos“ yra šios⁹⁶: *pirma*, jos normatyviniai tikslai nėra pakankamai globalūs, kad įtvirtintų išplėtotą tarptautinį teisinį režimą, siekiant apsaugoti atmosferą; ir *antra*, ji yra tikrai rėminė konvencija, ir norint padaryti ją veiksminga, reikia priimti konkretesnes taisykles.

Siekiant, kad JTBBKK nuostatos neliktų vien deklaracija, buvo nuspręsta parengti protokolą su konkrečiais valstybių įsipareigojimais ir šiltnamio efektą sukeliančių dujų išmetimo sumažinimo mechanizmais. Tokiu būdu 1997 metais buvo pasirašytas JT BBKK Kioto protokolas⁹⁷, kurio pagrindu išsivysčiusios ir į rinkos ekonomiką pereinančios šalys įsipareigojo, lyginant su 1990 metais, bent 5 proc. sumažinti išmetamąsias šiltnamio efektą sukeliančias dujas per 2008-2012 metų laikotarpį.

Kioto protokolas įsigaliojo 2005 m. vasario 16 d., devyniasdešimtą dieną po to, kai protokolą ratifikavo Rusija, kurios CO₂ išmetimai sudaro 17,4 proc. Tokiu būdu buvo įvykdyta Kioto protokolo sąlyga, pagal kurią jį ratifikuoti turi ne mažiau kaip 55 JTBBKK šalys, įskaitant išsivysčiusias šalis, kurių daliai tenkantis išmetamų CO₂ kiekis sudaro ne mažiau kaip 55 proc. viso CO₂ išmetimo šioje grupėje.

Kioto protokolas numato tris mechanizmus, kurių pagrindu valstybės (Šalys), įtrauktos į protokolo I-ąjį priedą, privalo vykdyti savo įsipareigojimus, siekdamos mažinti CO₂ susiformavimą ir išmetimą į aplinką. Pastarieji Šalių įsipareigojimai gali būti vykdomi naudojant šiuos mechanizmus:

- *Bendro įgyvendinimo projektų mechanizmą* – tai dviejų Šalių susitarimas, kurio pagrindu vienos Šalies subjektai (įmonės) investuoja į kitoje Šalyje įgyvendinamus projektus, kuriais siekiama sumažinti CO₂ išmetimus konkrečiuose taršos šaltiniuose toje kitoje Šalyje, už tai gaudama iš pastarosios taršos mažinimo vienetus. Tai reiškia, kad viena Šalis, kurios pramonės įmonėms CO₂ sumažinimo kaštai yra labai dideli, investavusi į kitoje Šalyje įgyvendinamus Projektus, už investuotas lėšas gauna atitinkamą kiekį taršos mažinimo vienetų iš kitos Šalies, kurios įmonėms CO₂ sumažinimo išlaidos yra žymiai mažesnės. Tokiu būdu laimi tiek Šalis investuotoja, sutaupiusi savo vietinių įmonių lėšas, kurios turėtų būti skiriamos gamybos proceso modernizavimui, tiek Šalis taršos mažinimo vienetų pardavėja, kurios

⁹⁵ Akehurst M., Malanczuk P. Šiuolaikinis tarptautinės teisės įvadas. Vilnius: Eugrimas, 2000. – P. 303.

⁹⁶ Ten pat, P. 307.

⁹⁷ Valstybės žinios. 2002, Nr. 126-5735.

įmonėms sumažėja naujų Projektų įgyvendinimo kaštai. Galima teigti, kad bendro įgyvendinimo projektų mechanizmo esmė – vienos Šalies lėšų, investuotų į kitoje Šalyje įgyvendinamus Projektus, transformavimas į taršos mažinimo vienetus.

- *Taršos leidimų prekybos mechanizmą* – tai dviejų Šalių susitarimas, kurio pagrindu vienos Šalies subjektai (įmonės) perka iš kitos Šalies subjektų (įmonių) apyvartinius taršos leidimus. Šio mechanizmo esmė yra labai panaši į BĮP mechanizmo esmę. Skirtumas tarp minėtų mechanizmų yra tik tas, kad taršos leidimų prekybos mechanizmo pagrindu viena Šalis ne investuoja lėšas į kitoje Šalyje vykdomus Projektus, o perka iš kitos Šalies apyvartinius taršos leidimus.

- *Švarios plėtros mechanizmą* – tai susitarimas, kurio pagrindu viena Šalis investuoja į kitoje šalyje, kuri nėra įtraukta į Protokolo I-ąjį priedą, įgyvendinamus Projektus, už tai gaudama iš pastarosios taršos mažinimo vienetų.

Apibendrintai galima paminėti, kad skirtumas tarp Bendro įgyvendinamo projektų ir Švarios plėtros mechanizmų – „Projekto įgyvendinimo vieta“, o skirtumas tarp Bendro įgyvendinamo ir Taršos leidimų prekybos mechanizmo – „atskirose Šalyse nustatyti skirtingi CO₂ emisijos limitai“. Bendra šių mechanizmų taikymo vertė yra ta, kad investicijos į taršos mažinimą atliekamos toje vietoje (globalia prasme), kur jos gali būti panaudojamos efektyviausiai⁹⁸.

2006 m. spalio 28 d. duomenimis Kioto protokolo nėra ratifikavusios Jungtinės Amerikos Valstijos, kurios šiuo metu laikomos didžiausiomis teršėjomis pagal CO₂ emisijas į atmosferą.

Nei JTBBKKK, nei Kioto protokolas nenumato galimybės ir nesukuria mechanizmo individualioms peticijoms dėl teisės į sveiką ir saugią aplinką pažeidimo ar kompensavimo už patirtą žalą valstybei nevykdant savo įsipareigojimų mažinti CO₂ išmetimą į atmosferą. Taigi asmenys ar jų grupės negali turėti pretenzijų, kylančių tiesiogiai iš JTBBKKK ir jos Kioto protokolo nuostatų. Tačiau tai nepaneigia šių dokumentų svarbos trečios kartos žmogaus teisėms į sveiką aplinką ir darnų vystymąsi. Pasaulio bendruomenės kelias nuo programinės konvencijos link konkrečių įsipareigojimų mažinti atmosferos taršą teisėms vertintina teigiamai žmogaus teisių apsaugos požiūriu, nes įtvirtina progresą saugant žmogaus teisių garantijų išankstinę sąlygą – saugią ir sveiką planetos ekosistemą.

⁹⁸ <http://www.laaif.lt/index.asp?DL=L&TopicID=49>; prisijungimo laikas: 2006-10-06.

IŠVADOS IR SIŪLYMAI

1. Mokslininkų diskusija apie žmogaus teisių kategorizavimą pakankamai naudingai iliustruoja skirtingus netikrumo dėl teisių statuso lygius, užsimenant, kad kai kurios, pvz., teisė į gyvybę, yra visuotinai pripažintos ir įpareigojančios, tuo tarpu kitų teisių, pvz., teisės į darną vystymąsi arba teisės į sveiką aplinką, statusas yra mažiau aiškus.

2. Teisių klasifikacijos apskritai ir trijų žmogaus teisių kartų tipologija gali būti naudingas analitinis įrankis, padrašinantis galvoti apie žmogaus teisių idėjos apimamos srities platumą ir sudėtingumą, skatinti tolesnį kvestionavimą ir supratimą. Žmogaus teisių švietimo požiūriu, tokių klasifikacijų atvėrimas nuodugniam nagrinėjimui ir diskusijoms savaime yra vaisingas pagrindas švietimo ir teoriniam vystymui.

3. Trečios kartos teisės, taigi ir teisės į sveiką aplinką bei darną vystymąsi, dar neturi pakankamai apibrėžto ir įpareigojančio teisinio turinio. Kol kas darnaus vystymosi struktūrą galima apibendrinti formule: „užtenka“, „visiems“ ir „amžinai“. Šiuo metu teisė sveiką aplinką diskutuojama tik teisių į maistą, vandenį, orą, atitinkamo sveikatos lygio užtikrinimo požiūriu, teisė į darną vystymąsi – labiausiai per skurdo mažinimą. Tai reiškia, kad taip vadinamoji teisė į sveiką aplinką yra bendresnė sąvoka, apimanti ištvirtintąsias teises į maistą, sveikatą, vandenį, orą, kita vertus, apimanti šiek tiek daugiau nei tarptautiniuose dokumentuose fiksuoti gamtinės aplinkos elementai ir jų svarba žmogui.

4. Solidarumo aspektas yra ypatingai svarbus, kai kalbama apie teises į sveiką aplinką ir darną vystymąsi. Visų socialinės scenos aktorių tiek tarptautiniame lygmenyje, tiek nacionaliniame lygmenyje veikla turi būti grindžiama solidarumo principu – esamos kartos ir tarp kartų bendradarbiavimu tikslo bendrumo ir sutarimo dėl veikimo būdo tarp įvairių visuomenės elementų prasme.

5. Poreikis sveikai aplinkai kaip išankstinė sąlyga asmens teisei į gyvybę, laisvę ir saugumą yra visuotinai pripažįstamas JT institucijose, tačiau dar nėra pripažįstama savarankiška teisė į sveiką aplinką. Šiuo metu teisė į sveiką aplinką kaip savarankiška teisė formuluojama tik JT žmogaus teisių institucijų jurisprudencijoje, bet ne įpareigojančiuose dokumentuose.

6. Beveik visos globalios tarptautinės institucijos pripažino ryšį tarp aplinkos nykimo ir tarptautiniu mastu garantuojamų žmogaus teisių. Vos ne kiekvienoje JT žmogaus teisių institucijoje pateikti skundai nebuvo grindžiami specifine teise į saugią ir sveiką aplinką, bet buvo grindžiami teisėmis į gyvybę, nuosavybę, sveikatą, informaciją, šeimos ir privataus gyvenimą. Skundų faktiniai pagrindai, vis dėlto, yra teršimo, miškų išskirtimo, vandens taršos ir kiti žalos aplinkai pavyzdžiai. Pripažinta ir aiški teisė į saugią ir sveiką aplinką papildytą

egzistuojančią žmogaus teisių apsaugą ir paskatintų tarptautines vertybes, atstovaujamas aplinkos teisės ir žmogaus teisių.

7. Teisė į sveiką aplinką šiandien geriausiu atveju sudaro *lex ferenda*, bet dar ne *lex lata*. Žmogaus teisių teisė atskirai ir tarptautinė teisė bendrai visada buvo pažymėtos progresyvaus kodifikavimo proceso, prasidedančio neįpareigojančiomis deklaracijomis ir vykstančio link saistančių įsipareigojimų, kai ir jei egzistuoja tarptautinės bendrijos parama.

8. Kai kurių mokslininkų aplinkos teisių išskyrimas į atskirą kategoriją ir JT praktikos, priskiriant jas prie modernių trečios kartos teisių, rodo, kad aplinka ir su aplinka susijusios žmogaus teisės, yra fundamentalios ne tik išlikimo prasme, bet ir galimybės mėgautis saugia, sveika ir darnia visuomene prasme.

9. Ryšys tarp teisės į sveiką aplinką ir teisės į darnų vystymąsi yra tiesioginis priešastinis. Šio ryšio esmė – vystymosi kokybė, t. y. jeigu vystymasis yra nedarnus, klimato kaitos kontekste yra neįmanoma užtikrinti teisės į sveiką aplinką. Darna (kokybinė vystymosi charakteristika) suponuoja kitą kokybę – aplinkos saugumą ir sveikatą, o tuo pačiu ir galimybę „mėgautis žmogaus teisėmis“.

Poreikis sveikai aplinkai pretenzija turėtų virsti į visiškai naujos ir atskiros žmogaus teisės – įtvirtintos ir detalizuotos teisės į sveiką aplinką – pripažinimą JT rėmuose. Teisė į sveiką aplinką turėtų būti aiškiai įtvirtinta ir detalizuota įpareigojančiuose JT žmogaus teisių apsaugos instrumentuose, o teisės į darnų vystymąsi statusas – sustiprintas kokybiniais kriterijais, susietais su įtvirtintąja teise į sveiką aplinką.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl Jungtinių Tautų bendrosios klimato konvencijos Kioto protokolo ratifikavimo“ // Valstybės žinios. 2002, Nr. 126-5728;
2. Lietuvos Respublikos Seimo 1995 m. vasario 23 d. nutarimas Nr. I-812 „Dėl Jungtinių Tautų bendrosios klimato kaitos konvencijos ratifikavimo“ // Valstybės žinios. 1995, Nr. 18-413;
3. Jungtinių Tautų Chartija // Valstybės žinios. 2002, Nr. 15-557;
4. Jungtinių Tautų bendroji klimato kaitos konvencija // Valstybės žinios. 1995, Nr. 23-521;
5. Jungtinių Tautų bendrosios klimato kaitos konvencijos Kioto protokolai // Valstybės žinios. 2002, Nr. 126-5735.
6. Akehurst M., Malanczuk P. Šiuolaikinis tarptautinės teisės įvadas. Vilnius: Eugrimas, 2000. – 520 p.
7. Berger V. Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija. Vilnius: Pradai, 1997. – 713 p.
8. Vadapalas V., Jočienė D. Nevyriausybinės organizacijos tarptautinėje ir Europos Sąjungos teisėje. Vilnius: Eugrimas, 2001. – 111 p.
9. Vadapalas V. Tarptautinė teisė: bendroji dalis. Vilnius: Eugrimas, 1998. – 363 p.
10. Vadapalas V. Tarptautinė teisė: pagrindiniai dokumentai ir jurisprudencija. Vilnius: Eugrimas, 2003. – 295 p.
11. Vaišvila A., Mesonis G. Žmogaus teisės ir jų gintis: mokomasis leidinys parengtas pagal Tempus Phare projektą „Valstybės pareigūnų rengimas teisinės sistemos reformai Lietuvoje“. Vilnius: Lietuvos teisės akademijos Leidybos centras, 2000. – 60 p.
12. Žalimas D., Žaltauskaitė-Žalimienė S., Petrauskas Z., Saladžius J. Tarptautinės organizacijos. Vilnius: Justitia, 2001. – 1100 p.
13. Human Rights, Poverty Reduction and Sustainable Development: Health, Food and Water. A Background Paper. World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, 26 August – 4 September, 2002. The Office of the High Commissioner for Human Rights // <http://www.ohchr.org/english/about/publications/papers.htm>; prisijungimo laikas: 2006-11-15.
14. Integrating human rights with sustainable human development. United Nations Development Programme. January 1998 // http://www.undp.org/governance/docs/HR_Pub_policy5.htm#UNDP; prisijungimo laikas: 2006-10-21.

15. Anand S., Sen A. Sustainable Human Development: Concepts and Priorities (1994)
// http://hdr.undp.org/docs/publications/ocational_papers/Oc8a.htm; prisijungimo laikas: 2006-10-14.
16. Ebbesson J. Information, Participation and Access to Justice: the Model of the Aarhus Convention. Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment 14-16 January 2002, Geneva: Background Paper No. 5;
<http://www.ohchr.org/english/issues/environment/environ/index.htm>; prisijungimo laikas: 2006-03-09.
17. Fabra A. The Intersection of Human Rights and Environmental Issues: A review of institutional developments at the international level. Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment 14-16 January 2002, Geneva: Background Paper No. 3;
<http://www.ohchr.org/english/issues/environment/environ/index.htm>; prisijungimo laikas: 2006-03-09.
18. Shelton D. Human Rights and Environment Issues in Multilateral Treaties Adopted between 1991 and 2001. Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment 14-16 January 2002, Geneva: Background Paper No. 1;
<http://www.ohchr.org/english/issues/environment/environ/index.htm>; prisijungimo laikas: 2006-03-09.
19. Shelton D. Human Rights and Environment: Jurisprudence of Human Rights Bodies. Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment 14-16 January 2002, Geneva: Background Paper No. 2;
<http://www.ohchr.org/english/issues/environment/environ/bp2.htm>; prisijungimo laikas: 2006-03-09.
20. Ouhachi-Vesely F. Z. Adverse effects of the illicit movement and dumping of toxic and dangerous products and wastes on the enjoyment of human rights. 19 January 2001 Report. // E/CN.4/2001/55;
<http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/G01/103/39/PDF/G0110339.pdf?OpenElement>; prisijungimo laikas: 2006-11-16.
21. Rizki R. M. . Promotion and Protection of Human Rights: Human Rights and International Solidarity. 1 February 2006 Report. // E/CN.4/2006/96;
<http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/G06/105/45/PDF/G0610545.pdf?OpenElement>; prisijungimo laikas: 2006-10-08.
22. M. Doelle. Climate Change and Human Rights: The Role of the International Human Rights in Motivating States to take Climate Change Seriously // MqJICEL (2004) Vol. 1.

P. 179-216.; http://www.law.mq.edu.au/html/MqJICEL/vol1/vol1-2_2.pdf; prisijungimo laikas 2005-11-21.

23. Rest A. Enhanced Implementation of International Environmental Treaties by Judiciary – Access to Justice in International Environmental Law for Individuals and NGOs: Efficacious Enforcement by the Permanent Court of Arbitration // MqJICEL (2004) Vol. 1. P. 1-28; http://www.law.mq.edu.au/html/MqJICEL/vol1/vol1_1.pdf; prisijungimo laikas: 2005-11-21.

24. Sachs W. Environment and Human Rights // (Wuppertal Institute for Climate, Environment, Energy). Wuppertal Papers (2003) No. 137.

25. Rosas A. The Right to Development // Economic, Social and Cultural rights: a Textbook (second revised edition) / ed. by Eide A., Krause and Rosas A. The Hague, the Netherlands: Kluwer Law International, 2001. – P. 119-130.

26. J. Morgan-Foster. Third Generation Rights: What Islamic Law Can Teach the International Human Rights Movement // Yale Human Rights & Development Law Journal (2005) Vol. 8. P. 67-116; <http://islandia.law.yale.edu/yhrdlj/PDF/Vol%208/morgan-foster.pdf>; prisijungimo laikas 2006-06-30.

27. G. Handl. Human Rights and Protection of the Environment // Economic, Social and Cultural rights: a Textbook (second revised edition) / ed. by Eide A., Krause, Rosas A. The Hague, The Netherlands: Kluwer Law International, 2001. – P. 303-328.

28. J. Ife. Human Rights Beyond the „Three Generations“; <http://www.socialpolicy.ca/hr/ThreeGenerations.pdf> ; prisijungimo laikas 2006-06-30 .

SANTRAUKA

Šiame darbe nagrinėjamos teisės į aplinką ir teisės į vystymąsi užtikrinimas Jungtinių Tautų rėmuose klimato kaitos, Žemės ekosistemos degradacijos kontekste. Baigiamojo darbo tikslas – nustatyti, koku lygiu JT rėmuose yra įtvirtintas ryšys tarp dviejų trečios kartos žmogaus teisių: teisės į sveiką aplinką ir teisės į darnų vystymąsi. Darbas suskirstytas į tris dalis, kuriose aptariama trijų kartų žmogaus teisių tipologija, atspindinti JT vartojamas sąvokas, apžvelgiama pagrindinių JT konvencinių institucijų jurisprudencija teisės į sveiką aplinką kontekste bei JT koordinacinė veikla teisės į darnų vystymąsi požiūriu, analizuojamas teisės į sveiką aplinką ir teisės į darnų vystymąsi ryšys klimato kaitos aspektu. Teisės į sveiką aplinką ir teisės į darnų vystymąsi ryšys, pasireiškiantis aplinkos ir vystymosi kokybe ir balansu yra šio darbo orientyras.

Daroma išvada, kad teisės į sveiką aplinką bei darnų vystymąsi dar neturi pakankamai apibrėžto ir įpareigojančio teisinio turinio. Poreikis sveikai aplinkai kaip išankstinė sąlyga asmens teisei į gyvybę, laisvę ir saugumą yra visuotinai pripažįstamas JT institucijose, tačiau dar nėra pripažįstama savarankiška teisė į sveiką aplinką. Ryšys tarp teisės į sveiką aplinką ir teisės į darnų vystymąsi yra tiesioginis priežastinis. Šio ryšio esmė – vystymosi kokybė. Darna suponuoja kitą kokybę – aplinkos saugumą ir sveikatą, o tuo pačiu ir galimybę mėgautis žmogaus teisėmis.

Siūloma poreikio sveikai aplinkai pretenziją paversti visiškai naujos ir atskiros žmogaus teisės – įtvirtintos ir detalizuotos teisės į sveiką aplinką – pripažinimu JT rėmuose. Teisė į sveiką aplinką turėtų būti aiškiai įtvirtinta ir detalizuota įpareigojančiuose JT žmogaus teisių apsaugos instrumentuose, o teisės į darnų vystymąsi statusas – sustiprintas kokybiniais kriterijais, susietais su įtvirtintąja teise į sveiką aplinką.

SUMMARY

There are right to healthy environment and right to sustainable development analyzed in regard of climate change and degradation of Earth ecosystem as a whole in this paper. The aim of this issue is to identify at what level the nexus between two of the third generation human rights – the right to healthy and sound environment and right to sustainable development – is established in the framework of United Nations. The paper is structurized into three parts, where the typology of three generation human rights, so specific for United Nations, is discussed. There are also jurisprudence of main United Nations conventional human rights bodies overviewed in a prospective of the right to healthy environment and coordinative activity of the United Nations in accordance to sustainable development analyzed here. The nexus between right to healthy environment and sustainable development is a guide for the paper.

It is concluded that the right to healthy environment yet does not have suitable and obligatory content. A demand for healthy environment as a precondition of the right to life, freedom and security of an individual is widely recognized by the United Nations institutions, however it is not recognized as a substantive right to healthy environment. The nexus between right to healthy environment and right to sustainable development is directly causative. The substance of the nexus is sustainability of development. Sustainability supposes another quality – the soundness and healthiness of the environment, hence the opportunity to enjoy human rights.

It is suggested to convert the demand for healthy environment to absolutely new and special human right – embeded and detalized right to healthy environment – to the recognition in the United Nations framework. The right to healthy environment should be established and detalized by the obligatory human rights instruments of the United Nations and the status of the right to sustainable development should be reinforced by the qualitative criteria, subjected to the rights to healthy environment.

PRIEDAI

1 schema. Tradicinės „trys kartos“⁹⁹

	Pirmoji karta	Antroji karta	Trečioji karta
	Pilietinės ir politinės teisės	Ekonominės, socialinės ir kultūrinės teisės	Kolektyvinės teisės
Kilmė	Liberalizmas	Socializmas, socialinė demokratija	Kolektyvizmas, komunitarizmas, „Azijos vertybės“
Pavyzdžiai	Teisė balsuoti Teisė kandidatuoti Lygybė prieš įstatymą Saviraiškos laisvė Susirinkimų laisvė Nešališkas ir greitas teismo procesas Laisvė nuo kankinimų, išnaudojimo Laisvė nuo savavališko sulaikymo Diskriminacijos draudimas Teisė į teisėtą atstovavimą Asociacijų laisvė Judėjimo laisvė Laisvė nuo vergovės	Švietimas Būstas Darbas Sveikata Socialinė pašalpa Teisė užsidirbti pajamas Laisvė leisti pinigus savo nuožiūra Partnerio pasirinkimas Teisė kurti šeimą Saugios darbo sąlygos Kultūrinės išraiškos laisvė Žemės teisės Nuosavybės teisės Vaiko teisės	Aplinkos teisės: teisė į švarų orą, vandenį Teisė mėgautis gamta Teisė turėti naudos iš vystymosi Teisė priklausyti stipriai ir darniai visuomenei

⁹⁹ J. Ife. Human Rights Beyond the „Three Generations“, P. 1; <http://www.socialpolicy.ca/hr/ThreeGenerations.pdf> ; prisijungimo laikas 2006-06-30.